

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

“Допущено до захисту”

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

“ ___ ” _____ 20__ р.

“ ___ ” _____ 20__ р.

ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В
УКРАЇНІ (1991 – 2021 рр.) У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота магістра
групи ПГ-м-22
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Кіреєва Олега Ігоровича
Керівник: к.і.н., доцент
Тарасов Андрій Валерійович

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

Кривий Ріг – 2023

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Кіреєв Олег Ігорович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Олег Кіреєв

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Поняття історичної пам'яті в науковій літературі	6
1.2. Аналіз історіографії проблеми історичної пам'яті про Першу світову війну	11
1.3. Джерельна база дослідження	14
Висновки до першого розділу	18
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ (1991-2021 рр.)	20
2.1 Пам'ятники, меморіали, місця пам'яті на території України	20
2.2. Комеморативні практики	26
2.3. Перша світова в кіно, музиці, літературі	36
Висновок до другого розділу	46
Розділ 3. ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	47
3.1. Формування історичної пам'яті в старшій школі	47
3.2. Аналіз шкільних підручників	50
3.3 Аналіз уроків історії на тему Першої світової війни	54
Висновки до третього розділу	59
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	65
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогодні особливо актуальним для України постало питання історичної пам'яті. В умовах війни проти зовнішніх окупантів все частіше піднімається питання історії та ідентичності, а ворог посилаючись на історичні міфи намагається впливати на історичну пам'ять великої частини населення. За радянської влади Перша світова стала імперіалістичною та на державному рівні, забутою війною. Цей факт вже є прикладом державної політики пам'яті радянської влади. Українці брали участь в цій війні по обидва боки фронту, а сама війна стала шансом України на відновлення незалежності. Незважаючи на це подальші історичні події, а особливо Друга світова та політика пам'яті, затьмарили та залишили пам'ять, а отже і значення, Першої світової далеко в історії.

На сьогодні відсутні детальні та комплексні дослідження які направлені на сучасний аналіз стану історичної пам'яті про Першу світову в Україні, тому актуальність даної роботи полягає в охопленні великої кількості місць пам'яті та джерел пам'яті, задля їхнього аналізу та визначення в якому стані перебуває сучасна пам'ять про Першу світову. Дана робота покликана охопити ті джерела на які звертається невелика кількість уваги, або не беруться до уваги взагалі та запропонувати для подальшого розвитку історичної науки більш глобальне значення історичної пам'яті.

Не менш важливим є значення цієї роботи для аналізу шкільного курсу історії та місця в ньому Першої світової, що є особливо актуальним в сучасних умовах реформ освіти та значень війни для суспільства.

Мета дослідження - з'ясувати стан історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні (1991-2021 рр.) та її місце в шкільному курсі історії.

Поставлена мета обумовлює такі **завдання** дослідження:

- Визначити поняття «історична пам'ять».
- Проаналізувати історіографію з проблеми історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні.

- Виявити та класифікувати джерельну базу дослідження.
- Проаналізувати комеморативні практики, пам'ятники, меморіали місця пам'яті та тематику Першої світової війни в кіно, музиці, літературі.
- Проаналізувати шкільні підручники з історії і уроки вчителів практиків щодо висвітлення тематики Першої світової війни.

Об'єкт дослідження – історична пам'ять в сучасній Україні.

Предмет дослідження – історична пам'ять про Першу світову в Україні (1991-2021 рр.) та в шкільному курсі історії.

Хронологічні межі - 1991-2021 рр.

Географічні межі – територія України в сучасних кордонах.

Методологічною основою дослідження є дотримання принципу історизму та об'єктивності. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань були використанні загальнонаукові (класифікації, порівняльний аналіз) та спеціально-історичні (синхроністично-хронологічний, порівняльно-історичний) методи дослідження. Також використовувалися педагогічні методи задля дослідження шкільного курсу історії.

Практичне значення отриманих результатів.

- Результати дослідження можуть бути використанні для подальших наукових розробок в тематиці історичної пам'яті.
- Систематизовано основні типи джерел історичної пам'яті, які можуть бути використанні при аналізі інших історичних тем.

Апробація : Виступ на Дніпровських історичних читаннях (Дод. В).

Опубліковано статтю : «Історичний туризм як складова історичної пам'яті про Першу світову в Україні». ДНІПРОВСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЧИТАННЯ. Матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. 20 – 21 квітня 2023 року. Дніпро. С. 55-59.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття історичної пам'яті в науковій літературі

Перш ніж дати визначення поняття історична пам'ять треба визначити, що таке пам'ять. Лише таким чином можна повноцінно зрозуміти суть поняття історичної пам'яті. Так як пам'ять є психологічною категорією слід звернутися до праць психологів в цьому напрямку та до наукових словників з психології.

Підручник з психології наводить тлумачення поняття пам'яті – як здатність живих систем фіксувати факти взаємодії із середовищем, зберігати результати цієї взаємодії у формі досвіду і використання в поведінці. Не менш важливо, що поняття пам'яті турбувало ще давніх дослідників та вже сучасних, посідаючи при цьому одне з найвагомійших місць. Втрата ж пам'яті дорівнює божевіллю та навіть втратою особистості [11].

Психологи виділяють цілий ряд теорій та підходів в питанні вивчення пам'яті :

- Дискретний і континуальний підхід
- Асоціативний напрям психології
- Гештальттеорія
- Фізіологічна теорія
- Фізична теорія
- Біохімічна теорія пам'яті

Всі вони по своєму розкривають процес запам'ятовування та феномен пам'яті, чим ще більше розкривають поле цього питання. Окремо тут слід виділити асоціативний напрям, адже в питаннях історії, особливо її вивчення, людина створює ряд асоціацій для подальшого запам'ятовування. Саме ці асоціації з певними подіями минулого, допомагають людині згадати ту чи іншу подію, наприклад Першу світову війну. Людська пам'ять може використовувати асоціації за схожістю, встановлювати зв'язки та

порівнювати події і те до чого найчастіше звертаються історики, причинно-наслідкові асоціації. Залежно від того яка асоціація відображає у психіці людини певні події, формується в деякій мірі і ставлення до цієї події та ключові моменти з неї [11].

Переходячи безпосередньо до питання історичної пам'яті, слід зауважити, що єдиного загально прийнятого поняття не існує, кожен дослідник наводить своє тлумачення яке має спільні риси з іншими. Починаючи з ХХ ст. дослідженням історичної пам'яті займалися дослідники різних напрямків в тому числі соціології та історії.

Найбільш влучне тлумачення надає Л. Зашкільняк :

Під «історичною пам'яттю» ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній [22].

В цьому визначенні можна побачити тотожність з поняттям пам'яті в психологічній науці.

В. Артюх наводить одразу декілька визначень характеризуючи поняття історичної пам'яті. Спершу автор відрізняє історичну науку та історичну пам'ять – яка є спрощеним колективним сприйняттям фактів свого минулого членами національної спільноти. Також автор додає, що загальнонаціональна історична пам'ять – це угода (культурна, ідеологічна) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, що їх представляють. Пов'язуючи це питання з поняттям політики пам'яті - історична пам'ять є функцією влади, що визначає як потрібно спільноті уявляти минуле [6].

Поняття «історична пам'ять» є нероздільно пов'язане з поняттям «політика пам'яті». Опираючись на велику кількість досліджень питання історичної пам'яті А. Киридон в своїй статті репрезентує найбільш влучне визначення політики пам'яті, а саме :

Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади. Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина [29].

Виходячи з цього визначення, політику пам'яті можна віднести до комеморативних практик на рівні держави та кроків держави по конструюванню спільного для всіх громадян образу минулого та спільної історичної пам'яті уніфікованої з особистої пам'яті кожного.

Цю думку можна прослідкувати і в подальшій роботі А. Киридон. Саме репрезентація минулого, в контексті політики пам'яті, реалізовується шляхом різноманіття практик :

- вербалізованих (промови політичних лідерів, підручники, наратив тощо);
- візуальних (державна символіка, пам'ятники, музеї тощо);
- ритуальних (паради, свята тощо).

При цьому важливо розуміти, що саме репрезентовано в політиці пам'яті, щоб не ототожнювати її з повною пропагандою. На думку А. Киридон, політика пам'яті відображає :

- досвід суспільства,
- актуальний стан його базових інститутів,
- його соціально-політична структура,
- співвідношення суспільних сил,
- переконання та оцінки державно-політичних лідерів.

Також завдяки праці А. Киридон ми маємо чітку хронологію політики пам'яті в сучасній Україні. Ця хронологія будується на строках президентств

українських політиків. Це дозволяє при розгляді питання політики пам'яті в рамках комеморативних практик звертатися безпосередньо до дій, указів, виступів самих президентів України, а також інших органів влади [29].

Ще одним складовим розгляду питання «історичної пам'яті» є поняття запропоноване найбільш згадуваним вченим історичної пам'яті це «місця пам'яті» П. Нора. Виходячи з назви «місця пам'яті» можна прийти до висновку, що ці місця обов'язково повинні мати географічну прив'язку, але це не зовсім так. П. Нора зазначає, що умовний архів, який має бути очевидним місцем пам'яті, не обов'язково може ним бути поки не наділений певними символами і не є частиною чиєїсь історичної пам'яті.

На основі цього при аналізі «місць пам'яті» треба детальніше дізнатися чи є це місце частиною чиєїсь пам'яті, чи проводяться на ньому ритуали (комеморативні практики) та чи наділене воно символізмом.

Наявність самого лише кладовища, яке було забуте в лісі і до якого вже роками не потрапляли навіть випадкові подорожуючі не робить його «місцем пам'яті», якого б значення воно не мало в історії. Лише наявність практик, символізму та збереження його в колективній пам'яті спільноти робить з нього «місце пам'яті». Умовне кладовище без пам'яті є місцем історії, а не місцем пам'яті [106].

Найчастіше в науковій літературі можна знайти два поняття «колективна пам'ять» та «історична пам'ять». На думку І. Гирича, історична пам'ять є частиною колективної. Також історична пам'ять є певним узагальненим стереотипом про своє минуле та ставлення до історичних подій. Колективна пам'ять же включає в себе думки кожної людини, які стають колективними, тобто чимось об'єднаними. На думку автора і колективна і історична пам'ять формуються самим суспільством з допомогою держави, та можливо і без помітного її втручання. Історична пам'ять також є складовою національної свідомості та тільки за наявності спільної історичної колективної пам'яті можна судити про приналежність людини до тієї чи іншої національної спільноти [14].

М. Хальбвакс, один із перших вчених теми колективної пам'яті також зводить індивідуальну пам'ять до сімейної пам'яті. Тобто людина яка має свою індивідуальну пам'ять залежна від сімейної пам'яті. Будучи частиною сім'ї, сімейна пам'ять, а отже і колективна, багато в чому впливає на нашу індивідуальну [109].

П. Нора досить влучно визначив взаємопов'язаність колективної та історичної пам'яті. Він зазначає наявність груп носіїв колективного досвіду, тобто колективної пам'яті, історична пам'ять же єдина і вона є плодом «наукової» традиції, колективною пам'яттю самих істориків. Ті об'єкти які при наявності колективів є об'єктом їх пам'яті при відходженні колективу в минуле стають об'єктами історичної пам'яті [58].

Узагальнюючи слід встановити взаємозалежність всіх розглянутих понять та поєднати їх в єдину систему пам'яті. Візьмемо прикладом Першу світову, яка є центром цього дослідження.

На початковому етапі маємо індивідуальну пам'ять, яка може бути переживанням певних людей, або учасників певних подій. Візьмемо ветеранів Першої світової, кожен із них прожив певні епізоди війни та по різному може їх сприймати чи пам'ятати, залежно від фронту, віку, посади і т.д. Кожен із них є носієм індивідуальної пам'яті. Умовно ветерани які приймали участь в битві на Маківці будуть мати схожу індивідуальну пам'ять, а отже їх узагальнена пам'ять стане колективною. Така ж колективна пам'ять утвориться умовно в селян, жителів міст, інтелігенції і т.д. Більшість із них будуть мати сім'ї, які також стануть носіями цієї колективної пам'яті. Якщо узагальнити всю пам'ять цих різних колективів та індивідів ми отримаємо єдиний образ пам'яті, який за визначенням і є історичною пам'яттю. В свою чергу історична пам'ять по суті є узагальненням колективної, але сформована на основі колективної. Тобто без колективної, не було б історичної. Історична пам'ять не може охопити всю колективну з усіма варіантами сприйняття подій, а отже є частиною колективної, яку узагальнює.

При цьому дослідження лише колективної чи індивідуальної пам'яті не завжди може дати уявлення про історичну пам'ять, адже з плином часу втрачаються сімейні зв'язки, помирають носії досвіду тих подій. В такому разі історичну пам'ять творять комеморативні практики, політика пам'яті та місця пам'яті. Саме ці елементи, які є взаємопов'язані та залежні один від одного, стають основними частинами вже сучасної історичної пам'яті.

1.2 Аналіз історіографії проблеми історичної пам'яті про Першу світову війну

Історіографія на тему історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні представлена в основному науковими статтями, які охоплюють великий хронологічний проміжок. Більшість авторів намагаються розглянути це питання починаючи від збереження пам'яті ще по закінченню самої війни. Згадуючи основні аспекти політики пам'яті стосовно Першої світової протягом століття та не заглиблюючись в окремо взятий період.

Серед авторів можна виділити праці О. Білобровець [7] , В. Шевченко [100], А. Магалецький [33].

Сучасний стан пам'яті також розкрито досить поверхнево та не рідко вміщується на одній-двох сторінках. Практично не згадується туристичний аспект цієї тематики. Проводиться лише незначна кількість аналогій і порівнянь з закордонним досвідом історичної пам'яті про Першу світову, цій темі присвячено лише невелика кількість уваги.

А. Магалецький слушно зазначає, що українці приймали участь по обидва боки фронту, але цю війну хотіли «забути» витіснити згадки про неї. Більшовиками вона була проголошена «імпералістичною» та класово ворожою, а в подальшому інші події почали зміщати її значення. При цьому на думку автора інші країни учасники не «забули» цю війну навіть попри ще більші трагедії Другої світової. Отже в цьому дослідженні має місце і порівняння з досвідом інших країн. Автор наводить досить яскраві приклади

політики пам'яті країн які пережили війну та наголошує на різниці в політиці пам'яті різних країн. Згадується про вшанування пам'яті українців, які приймали участь в війні по різні боки фронту, в інших країнах, зокрема Польщі, Словаччини, Австрії, Німеччини, Румунії. Не менш важливим є робота автора з архівними джерелами та висновок про те що Перша світова досі не вписана в контекст сучасної політики пам'яті [33].

Шевченко В.В. у своїй статті зазначає одну з головних проблем тематики історичної пам'яті про Першу світову в Україні. На його думка, ця війна довгий час залишилась поза увагою не лише суспільства, а і наукових досліджень. Після завершення війни міжнародна спільнота вже закріплювала в мирних договорах увічнення пам'яті загиблих. У Києві також діяло товариство «Пам'яті воїнів 1914-1918 рр». Облаштування місць пам'яті яке проводилось по всій Європі не охопило СРСР і лише в Східній Галичині яка після війни відійшла до Польщі намагались зберегти пам'ять про доленосні події. Цвинтарі стали одним із важливих місць пам'яті, адже майже кожен населений пункт який охопила війна мав кладовища з похованими солдатами різних армій. Шевченко В.В. саме на цвинтарях загострює увагу при дослідженні історичної пам'яті по завершенню війни і до сучасності. Завдяки проголошенню незалежності за допомогою різних організацій було відновлено десятки цвинтарів. Почалося встановлення обелісків, але дати які мали бути символічними для пам'яті, а саме 2014-2018 рр, знову оминули Україну припавши на доленосні події вже сучасної історії [100].

О. Білобровець в своїй статті ставить за мету прослідкувати процес меморалізації в історичній пам'яті українського та польського народів. Досить багато автор згадує про наукову діяльність та дослідження Першої світової в Польщі та Україні по завершенню війни і як і більшість авторів сходиться думки про актуалізацію пам'яті в сторічну дату початку війни – 2014р. Почали з'являтися узагальнюючі праці та переклад наукової літератури на тему Першої світової. Автор зазначає досить важливий елемент в актуалізації пам'яті, а саме запрошення істориків на інтерв'ю по темі

Першої світової та її значення. Порівняно з Польщею процес встановлення пам'ятників в Україні, на думку автора, просувається набагато важче [7].

В. Солошенко в своїй статті намагається охопити колективну пам'ять про Першу світову на прикладі України та Росії. Автор зазначає, що тематика пам'яті Першої світової є недостатньо дослідженою в українській та російській історіографії. На його думку пам'ять східноєвропейський країн була викривленою за допомогою ідеології і майже стерта з пам'яті поколінь. Порівнюються українські та російські здобутки в наукових дослідженнях Першої світової. Також слушно зазначається, що перед Росією стоїть велика проблема комеморації, адже на її території немає великих місць пам'яті які залишилися після війни. Незважаючи на це Росія активно провадить діяльність державних установ в цьому плані. Однак автор упускає вплив російських кіл на комеморативні практики в Україні та не згадує про них, обмежуючись традиційним для більшості дослідників цієї теми, згадуванням про відновлення ентузіастами пам'ятників в незалежній Україні [81].

Серед інших існують і відверто пропагандистські «дослідження» в яких відводиться окремий пункт питанню пам'яті про Першу світову в Україні. Автор А. Бредіхін використовуючи пропагандистські штампи - нові «демократичні» еліти України та офіційний Київ, використав для інтеграції української нації та формування негативного образу Росії, історію Першої світової війни. При цьому в наступному абзаці автор сам собі суперечить вказуючи, що в шкільній та університетській програмі темі Першої світової приділяється мало уваги. Постійне використання «демократичні» в лапках ще раз підкреслює не об'єктивність дослідження, незважаючи на його значний обсяг. Більш того А. Бредіхін вважає, що збереженням пам'яті про Першу світову на території України займається переважно російське посольство, фонд «Русский мир» та інші. Також приводяться звинувачення в негативному ставленні до минулого та навмисному руйнуванні пам'ятників так званої «русской славы», а сама війна стає – «единой борьбой народов Российской империи с немецкими и австрийскими войсками» [107].

Російський дослідник І. Буркут також звертає увагу на українську історичну пам'ять, локалізуючи своє дослідження на історичній пам'яті про Першу світову в галичан та буковинців. На його думку пам'ять про Першу світову зберігалася в родинних колах від учасників подій, а та пам'ять яка була сформована на основі системи освіти та ЗМІ є необ'єктивною та нав'язаною. Автор наголошує на важливості методу опитування та зазначає його мінуси. При цьому сам автор намагається посилатися на усні розповіді та періодичні видання, що вже не може бути до кінця об'єктивно. Намагаючись показати наративи по асоціюванню жителів цих територій з росіянами, а російських солдат з «нашими», автор натикається на відчутність таких думок в населення. Перша світова в пам'яті їх асоціюється в першу чергу з трагедією та стражданнями. Також автор слушно зауважує наявну тенденцію, комеморацію незалежно від національності, конфесії і країни. Місцеві жителі доглядають за похованнями часів Першої світової не розділяючи їх на «чужі» та «свої». Російська армія в пам'яті галичан згадується з жахіттям, особливо перебування російських військ на цій території в 1914-1915, при цьому австро-угорська армія також залишилася в пам'яті в вигляді Талергофа та репресій.

Війна в пам'яті є одним з найбільш трагічних епізодів історії [104].

1.3 Джерельна база дослідження

Досить важливим питанням є, що саме вважати джерелом в дослідженні історичної пам'яті. Найбільш відомий дослідник в цьому напрямку по праву є П. Нора зі своєю концепцією «Місця пам'яті» [106].

Досліджуючи історичну пам'ять дослідники найчастіше звертають увагу на встановлення пам'ятників, проведення урочистостей чи великий науковий інтерес серед істориків та дослідників. Але також слід звернути увагу на чинники формування історичної пам'яті і саме з них виокремити джерела історичної пам'яті, що і стануть джерельною базою дослідження.

В цій темі найпростішим методом стало опитування, яке було проведене 2017го року і описане в статті Н. Городньої. Опитування проводилося серед студентів першого курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та загалом охопило 74 особи 20-22річного віку. Їм було поставлене питання про основні чинники і події, що формують їхню історичну пам'ять. Слід визнати, що опитувані були студентами істориками, тобто вже мали володіти глибокими історичними знаннями.

Виходячи з результатів опитування можна виділити певну чинники формування історичної пам'яті, в першу чергу :

- Власний досвід та спогади членів родини (родинні історії).
- Розповіді друзів, колег та очевидців подій.
- Наукова та художня література.
- Фільми (документальні та художні).
- ЗМІ, інтернет і телепрограми.
- Вплив середовища, місця проживання та виховання, соціальний та економічний стан.
- При цьому лише одиниці зазначили пам'ятки історії, музеї та виставки.

Як зазначили студенти всі події які формують історичну пам'ять в основному викликають у них сильні емоції негативні, або позитивні[16].

Тобто основним джерелом виступають саме такі найбільш знакові речі, які залишаються в пам'яті, або які могли за певних умов в ній зберегтися.

Слід скласти певний список таких джерел, до них можуть входити :

- Телепередачі – висвітлення тематики Першої світової на телебаченні актуалізує пам'ять про неї в глядачів та допомагає згадати найбільш визначні події війни, провести паралелі та привернути увагу звичайних людей які не цікавляться темою.

- Інтерв'ю – в основному із запрошенням істориків-популяризаторів які більш детально розкривають окремі аспекти Першої світової, чи на локальному рівні приводять мало відомі факти, знову ж таки залучаючи аудиторію чи то газет, чи електронного видання та всіх інших ресурсів де воно може з'явитися.

- Фільми – часто створюють найбільш яскраве враження, а в деяких людей можуть повноцінно з нуля сформувати уявлення про Першу світову. Фільми чи то серіали, насичені драмою, граючи на емоціях глядачів створюють найбільшу прив'язку. Людина яка раніше не цікавилася тематикою Першої світової, після перегляду художнього чи то документального фільму створить для себе візуальну прив'язку та в подальшому згадуючи Першу світову буде окрім інших знань прогортати в пам'яті візуальні сюжети з фільму.

- Популярні відео - ролики наукові, науко-популярні та популярні, які охоплюють велику кількість людей також є важливим чинником формування та актуалізації пам'яті, адже привертають увагу великої аудиторії до певної історичної теми. Також вони часто яскраво та емоційно описують тему і цим ще більше залишаються в пам'яті.

- Музика – музичні гурти часто використовують історичну тематику в своїх композиціях. Також люди на хвилі пам'яті починають частіше слухати музику пов'язану з певною подією, а деякі пісні взагалі стають символами історичних подій в тому числі воєн.

- Кіномистецтво – кіно ставало джерелом пам'яті про Першу світову ще по закінченню війни з виходом в прокат великої кількості фільмів. На сучасному етапі вихід в прокат якісного фільму з історичним сюжетом одразу актуалізує висвітлену тему, а огляд цього фільму часто супроводжується згадуванням реальної історії та активним її поширенням в ЗМІ та інтернеті.

- Театральні вистави – зазвичай охоплюють короткі найбільш яскраві історичні сюжети, але не мають такої популярності та менше висвітлені в ЗМІ.

- Пам'ятники та монументи – найбільш традиційне джерело пам'яті про особу чи подію. До сьогодні античні скульптури є надважливими в історичній пам'яті про цей період. Всі найбільш значні події в житті країни відображаються в політиці пам'яті, яка в свою чергу керує встановленням, або знесенням цього джерела пам'яті.

- Фестивалі та інші урочистості – зазвичай проводяться в річницю, задля нагадування про події історії та вшанування полеглих, якщо це стосується військових подій.

- Пам'ятні банкноти, монети чи марки – також найчастіше випускаються на річниці чи в пам'ятні дати і є важливим показником актуалізації в сучасному суспільстві тієї чи іншої теми.

- Література – багато героїчних та сумних сторінок історії війн були описані в масі художньої літератури, щоденниках та спогадах. Автори висвітлювали свій власний досвід, або певні маркери про військові події, їхні твори ставали популярними та розходилися великими тиражами на різних мовах. При цьому кожен твір створював певний образ війни, яку читач умовно «проживав» створюючи в своїй пам'яті певний образ цих подій, який згадується коли мова йде вже історичний сюжет.

- Могили та кладовища – вшанування пам'яті на могилах загиблих солдат ще по закінченню війни стає традиційним та важливим елементом пам'яті. Аналізуючи стан могил, доглянутість та можливі проведені заходи на них можна зробити певні висновки про значення цих подій в пам'яті людей.

- Шкільні підручники – шкільна програма є одним із основних факторів формування історичної пам'яті. Саме в школі

більшість дітей вперше вивчають сторінки історії своєї країни та світу. В пам'яті залишаються найбільш емоційні моменти з історії. Тому важливо проаналізувати параграфи в яких подається інформація про Першу світову, в якому обсязі, на яких факторах акцентується увага, які особистості найбільш згадані та які висновки подаються.

- Наукові видання – поява нових наукових праць, статей, розвідок та дослідження вказує на підвищений інтерес та актуальність наукової проблеми. Саме актуальність багато в чому виступає важливим чинником написання роботи, чи то актуальність в дослідженні нового для науки, чи актуальність в зв'язку з суспільним інтересом до певної події.

Досліджуючи саме наявність подібного роду джерел можна скласти уявлення про сучасний стан історичної пам'яті, адже саме ці джерела багато в чому і формують пам'ять населення про ті чи інші події.

Також в дослідженні джерелом стає Google Maps який допомагає знайти той чи інший об'єкт та часто є єдиним джерелом загальнодоступної інформації про цей об'єкт.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу наукової літератури було визначено ключове поняття «історична пам'ять». В основу було взято визначення Л. Зашкільняка :

Історичною пам'ять – здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Також було проаналізовано інші поняття пов'язанні з історичною пам'яттю та встановлені взаємозв'язки між ними.

Проаналізовано історіографію на тему історичної пам'яті про Першу світову в сучасній Україні. Розглянуті точки зору різних дослідників та їхні

підходи. Виходячи з аналізу можна зробити висновок про малодослідженість даної теми та не охоплення великого масиву джерел.

Виходячи з проаналізованої наукової літератури з обох питань та на основі опрацювання провідних дослідників питання історичної пам'яті, було визначено основні джерела історичної пам'яті та складено їхній список з розкриттям суті кожного.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ (1991-2021 рр.)

2.1 Пам'ятники, меморіали, місця пам'яті на території України

Дослідники цього питання, зазвичай обмежуються декількома абзацами стосовно відновлення кладовищ, або встановлення пам'ятників Першій світовій в період незалежності України. При цьому досить рідко зазначаються самі пам'ятники, їх зміст та умови встановлення чи відновлення, яку мету вони несуть. Цей компонент є надважливим в питанні історичної пам'яті, тому його слід розглянути більш детально.

Перша світова залишала по собі кладовища, поля битв, сліди від окопів та інші об'єкти, які можуть потенційно бути місцями пам'яті. Слід зауважити, що не лише наявність кладовища чи окопу вже є неодмінно місцем пам'яті, в першу чергу слід враховувати їх стан та в який спосіб вони доглянуті і вшановані сучасниками. Першу світову не дарма називають «забутою війною», особливо на території України, землі якої в цей період і наступні роки були охоплені подіями, що стали не менш знаковими і болючими.

Так, сьогодні можна вирізнити окремі сюжети Першої світової що мають більше уваги. Такими є наприклад тематика діяльності Українських січових стрільців.

Історична пам'ять тісно пов'язана із публічною історією, яка в останній час набирає все більшої популярності та активно розвивається. Прикладом цього стають програми та курси для вищих навчальних закладів та прояви в інших вимірах, інституційному, практичному [59].

Важливою складовою публічної історії є туристична індустрія, яка окрім своїх економічних можливостей також допомагає в формуванні історичної пам'яті в молодого покоління на рівні з музеями. Розвиток туристичної інфраструктури пов'язаної з

історичними місцями, допомагає їх зберегти та привернути увагу людей до тих чи інших історичних подій [98].

Туризм стоїть поруч із питанням історичної пам'яті, адже збереження історичних місць допомагає розвитку туризму, який в свою чергу актуалізує в пам'яті події з яким пов'язані ці місця. Виходячи з цього можна зробити висновок, що місце Першої світової в туристичних об'єктах та маршрутах потребує дослідження, та є актуальним [80].

Досліджуючи історичну пам'ять про Першу світову в Україні автори зазначають про відновлення могил та кладовищ, як складовий елемент збереження пам'яті. Цей процес був запущений ще по завершенню війни в тому числі за періоду гетьмана П. Скоропадського [100].

100-річчя війни також стало знаковим в відновленні кладовищ в різних областях України [17].

Характерною в плані збереження пам'яті в тому числі про події часів першої світової є укріплення під назвою «Миколаївська фортеця». Пам'ятка опинилась на порозі знищення, адже на території планувався піщаний кар'єр, це спонукало небайдужих до підняття теми збереження місця пам'яті в перспективі зі створенням туристичного об'єкту [83].

Відновлення пам'яток та їх збереження є важливим для історичної пам'яті, особливо коли до цього процесу долучається підростаюче покоління. Так завдяки громадській організації «Сокіл» було розчищено бункер часів Першої світової у Залізцях. Також планувалось створення туристичного об'єкту в цьому місці і було знято декілька репортажів для українських каналів [57, 44, 86].

2021 році все більше з'явилося статей пов'язаних з туристичними маршрутами які включали в себе пам'ятки Першої світової, окрім вже зазначених вище систем укріплень, також до цього списку можна додати систему ДОТів в селі Богрівка. В цьому об'єкті намагаються зберегти історичну пам'ять в виді туристичного надбання та популяризації історії [20].

Ківерцівський національний природний парк надає туристичні маршрути серед яких "Стежками Полісся - 1", "Стежками Полісся - 2", "Цуманськими дібровами - 1", "Цуманськими дібровами - 2", вони включають в свій маршрут залишки систем окопів та бліндажів Першої світової [87]. Таким чином можна зазначити, що місця баталій, які містять в собі пам'ять про Першу світову входять в туристичні маршрути мандрівників, але є лише невеликою їх складовою [67].

Не менш важливим є і стан кладовищ часів Першої світової та їх вшанування. До прикладу ми маємо Французьку пам'ятку, Дуомонську кістницю (L'Ossuaire de Douaumont), яка стала одним із найбільших місць вшануванню пам'яті загиблим солдатам Першої світової [112].

Україна не має таких масштабних пам'яток, а стан наявних кладовищ залишає бажати кращого. Процес вшанування пам'яті проходить на етапі прибирання та приведення до ладу самих поховань, що вже є першим кроком до їх збереження.

У селі Павлівка, працівниками комунального підприємства «Пам'ять» та волонтерами було прибрано одне з таких кладовищ та планувалось відвідати ще декілька [43]. Також поховання викликають інтерес у небайдужих, які до прикладу укладають фото-довідники та намагаються дослідити пам'ятку [23]. Як і в випадку з системами укріплень, кладовища включаються в плани туристичних маршрутів і хоча могили в основному знаходяться віддалено від міст волонтери все ж шукають маршрути, аби їх прибрати [66].

Також складений туристичний маршрут на гору Маківка, яка 1915 року стала місцем битви Українських січових стрільців. Локація має відповідний меморіал який окрім краєвидів є головною ціллю цього маршруту [38].

Ще одним місцем битв, яке стало туристичним об'єктом є гора Лисоня, яка в 1916 році ввійшла в історію Першої світової. Сама гора знаходиться поблизу містечка Бережани на Тернопільщині на вершині знаходиться пам'ятник присвячений пам'яті Українських січових стрільців. Сам

монумент має вигляд високого Хреста, збоку нього знаходяться мармурові плити з іменами воїнів також поруч є каплиця Покрови Пресвятої Богородиці, яка споруджена для молитви за воїнів. Гора відкриває неймовірний краєвид, а на сайтах можна знайти маршрут яким можна самому дібратися до вказаного місця в туристичних та пам'ятко-вшанувальних цілях [31].

Розвиток туризму пов'язаного з Першою світовою набув більшої популярності в Бельгії та Франції, тут існують сайти присвячені туристичним маршрутам та подорожам на місця пам'яті. Такі організовані тури часто мають гідів і туристи не просто проїжджають місцем битви, а і дізнаються її історію. Такі ж подорожі організовують для школярів та студентів, та користуються популярністю серед людей родичі яких можуть бути поховані в цих місцях. Деякі маршрути мають графік подорожі на 15 днів з урахуванням проживання та наявності історика протягом подорожі [116, 120].

На сучасному етапі в Україні туризм такого плану розвинутий значно гірше, це можна пов'язати з декількома факторами:

- Стан місць пам'яті. Незважаючи на прибирання та часткове відновлення локацій Першої світової, вони залишаються не в такому гарному стані та часто досить віддалені в лісових хащах.
- Місце Першої світової в маршрутах. В більшості випадків окопи чи могили є лише складовою маршруту і при цьому досить незначною, вони лише включені в загальні маршрути які не ставлять на меті відвідати лише місце пам'яті.

В висновку можна зазначити, що в туристичній галузі в Україні Перша світова залишається «забутою війною», але має свої перспективи розвитку та за умов належного фінансування, розробки професійних маршрутів до яких будуть залучені історики може стати більш цікавою для туристів. Залучивши іноземний досвід, можна запропонувати маршрути учням і студентам яким буде цікава ця тема. Запропонувати відповідні подорожі студентам

історичних факультетів, які окрім емоцій вшанують пам'ять полеглих здобудуть знання про безпосередні локації Великої війни.

29 серпня 2015 року був офіційно відкритий пам'ятний знак Мирославу Луцишину, як зазначається наймолодшому воїну Першої світової. Монумент семирічному хлопчику був встановлений завдяки небайдужим городянам Тернополя і став першим пам'ятником в місті корінному жителю. Ділянка для монументу була виділена міською радою, а сам монумент мав бути встановлений до сторіччя війни, тому на ньому вказані роки 1914-2014. Процес встановлення привертав увагу людей, які задавали питання та видно досить погано знали історію Першої світової, як зазначають автори – у людей навіть немає асоціації, що це до початку Першої світової війни [21].

Встановлення пам'ятників часто привертає увагу преси. Один з таких сюжетів в 2020 році був зафіксований в Суспільне Новини. За проханням та ініціативою вчителя історії Михайла Бембила в селі Синевирська Поляна Міжгірського району було встановлено пам'ятник воїнам Першої світової. Завдяки дослідженням місцевого вчителя історії стало можливим встановлення цього монументу. Його розмістили на військовому цвинтарі, де ймовірно поховані 18 солдатів айстро-угорської армії. Також в селі є будівля часів Першої світової [61].

9 грудня 2021 проводилося голосування депутатів Волинської обласної ради на якому проголосували за внесення у систему охорони нерухомих пам'яток пам'ятнику воїнам Першої світової який знаходиться недалеко села Жидичин. Головною метою в першу чергу стало збереження цього місця пам'яті, про якого була відсутня інформація в системі охорони пам'яток. Факт наявності таких голосувань піднімає питання збереження пам'яті не лише на плечах небайдужих та істориків, а і державних структур які мають провадити політику пам'яті [62].

Також в новинах можна знайти випадки і про занепадаючі меморіали, про які часто ніхто з місцевих не знають. Навіть станом на 2014 рік деякі з них продовжували бути в поганому стані [9].

Окремо слід зазначати про участь російської сторони в встановленні меморіалів Першій світовій в Україні, за яку писав в своєму дослідженні А. Бредіхін. Дійсно ВОГО «Російський культурний центр ім. В.С. Черномирдіна» за підтримки Посольства Російської Федерації в Україні допомагала встановлювати меморіали Першій світовій, а саме пам'ятну дошку в селі Переспа, місцевому жителю - Георгіївському кавалеру, учаснику Першої світової війни Корнію Назарчуку. Окрім цього в старому дерев'яному млині був відкритий музей присвячений Першій світовій, експонати до якого було надано приватним колекціонером. Встановлення супроводжувалося зібранням місцевого населення та дітей з квітами та георгіївськими стрічками, досить знаковим є покладання квітів з сучасним російським триколором [37].

Ця подія показує, що навіть в XXI ст. російські кола мали вплив на формування історичної пам'яті українців в темі Першої світової, акцентуючи увагу на подібних акціях в своїх наукових працях вже 2014 року. Російські кола також в певній мірі маніпулювали комеморативними практиками стосовно Першої світової в Україні. Особливо це відзначилося на тематиці Брусиловського прориву. 2006 року прес-секретар Російського товариства ім. О. Пушкіна Олександр Катачин на прес-конференції з нагоди проведення у Львові Дня Росії заявив, що російська громада у Львові планує почати святкування місяців і навіть тижнів Росії, саме в рамках цього була відрита фотовиставка Євгена Фролова «Відлуння великої війни» до 90-річчя Брусиловського прориву [78].

Підсумовуючи російський вплив на історичну пам'ять та маніпулювання тематикою Першої світової слід визнати, що відсутність масових пам'ятних заходів та їх висвітлення, а також відсутність чіткої політики пам'яті стосовно Першої світової, переосмислення певних тем та створення власних комеморативних масових практик стосовно них, створили певний вакуум, який був наповнений російською політикою пам'яті. Ті вшанування які відбувалися в кінцевому варіанті стали зброєю в руках

істориків-пропагандистів. Саме на них А. Бредіхін акцентує свою увагу коли зазначає, що саме російські ініціативи, а не українські популяризували та зберігали пам'ять про Першу світову в Україні [107].

Завдяки Google Maps можна віднайти досить велику кількість історичних місць та місць пам'яті, монументів, кладовищ Першої світової. Нанесення їх на карту, дає змогу простіше знайти їх звичайним пошуковцям, які прагнули б відвідати ці місця пам'яті.

Слід визнати, що не кожне з них можна назвати місцем пам'яті, адже внесення їх на карту може бути єдиною комеморативною практикою стосовно них. Частина з них все ж залишаються місцями історії, зберігаючи в собі пам'ять про Першу світову та чекають свого часу стати місцем пам'яті, або ж пустою в лісі чи невідомим монументом в населеному пункті [26, 27].

2.2. Комеморативні практики

Поняття комеморативних практик стоїть поруч з поняттями історичної пам'яті та місць пам'яті.

За визначенням А. Киридон комеморативні практики це:

- спосіб репрезентації минулого,
- особливий вид соціокультурної діяльності, в основі якої лежить акт увічнення як спроба збереження образу себе, своїх ближніх, своєї культури в теперішньому і в майбутньому;
- один із найпоширеніших засобів конструювання колективної / соціальної пам'яті та ідентичності [28].

Виходячи з цих визначень дослідників можна подати власне узагальнення цьому поняттю, а саме :

Комеморативні практики – це певний спосіб актуалізації та творення вже наявних «місць пам'яті», яке на практиці може бути реалізовано шляхом проведення свят, маршів, концертів, організованих відвідин, публічних

вшанувань та інших практичних ритуалів пов'язаних з певними місцями пам'яті.

Одночасно на думку Ю. Половинчак, сприяння комеморації широко відбувається і в інтернет-просторі починаючи від офіційних державних сайтів і віртуальних музеїв до відображення діяльності громадських організацій, виявлення та збереження інформації про історичну подію а також пам'яткоохоронні і краєзнавчі організації, що безпосередньо мають справу з місцями пам'яті [69].

В деякій мірі можна вважати відкриття пам'ятнику чи меморіалу вже комеморативною практикою, але в цьому сенсі також важливе подальше його відвідування.

Спершу треба визнати, що в українській політиці пам'яті Перша світова стала не просто забутою, а абсолютно відсутньою війною. 2013 року, за рік до 100-річчя початку Першої світової розглядався проект указу президента України "Про заходи у зв'язку з 100-ми роковинами початку Першої Світової війни 1914-1918 років", який так і не був логічно завершений. В цей же період, активно розроблялися цілі програми пам'яті стосовно Першої світової в інших країнах [93, 103].

На сьогодні на сайті Президента України відсутні будь-які документи стосовно вшанування пам'яті про Першу світову, виключенням не стали 2014 і 2018 роки. Хоча присутні документи про вшанування пам'яті інших подій [70].

Ще під більшим питанням є офіційний день пам'яті про Першу світову. Якщо навколо Другої світової розгортаються окремі дискусії, то Перша світова залишається осторонь, 11 листопада в стрічці новин далеко не завжди асоціюється з Першою світовою, хоча в інших країнах є пам'ятним днем. Важливо розуміти, що саме 11 листопада є фінальною крапкою в завершенні Першої світової, і незважаючи на вступ в війну різних країн в різний час, саме 11 листопада прийнято вважати днем пам'яті, як завершення війни. Цей

момент є дуже важливим в питанні дня пам'яті в Україні, адже українці воювали по обидва боки фронту, а не лише в армії російської імперії.

2012 року з ініціативи російського парламенту день вступу Російської імперії в Першу світову – 1 серпня – був встановленим офіційним днем пам'яті в Росії. А комеморативні практики в Росії досі проходять в цей день [105]. І тут знову свою роль відіграла бездіяльність політики пам'яті України стосовно цього дня, адже 1 серпня намагалися провадити в подальші декілька років, як день пам'яті не тільки в Росії, а і в Україні [108]. Однак забутість війни та відверті історичні неточності не дали закріпитися цьому дню в українському суспільстві, як пам'ятної дати, але і не прискорило процес офіційного затвердження 11 листопада [18].

На рівні політики, постанови Верховної Ради України «Про відзначенні пам'ятних дат і ювілеїв» все ж містять певні дати. Так в пам'ятні дати на 2014 рік входить 100 років від початку Першої світової війни (1914-1918) 1 серпня 2014 року. Важливо, що вказано саме дата початку війни, а не день пам'яті [75].

В подібній постанові на 2015 рік також згадано 100 років з часу боїв за гору Маківка між підрозділами Українських січових стрільців та російською армією (29.04-04.05.1915) [72].

І завершальною є постанова на 2018 рік про 100 років з дня завершення Першої світової війни (11.11.1918) [73].

Фактично ці три постанови показують три ключові дати Першої світової які впроваджені на рівні політики пам'яті. Але важливо, що ці дати були відзначені виключно в зазначені роки, тобто не встановлено щорічної дати пам'яті.

100-та річниця від дня завершення Першої світової 11 листопада 2018 року стала міжнародною церемонією вшанування пам'яті, адже в Франції, а саме Парижі, було зібрано близько 70 світових лідерів. Важливо, що саме в цей день на церемонії був присутній і український президент Петро

Порошенко з дружиною, який своїм візитом також вшанував пам'ять саме 11 листопада разом із світовою спільнотою [4].

До цього, 11 листопада 2014 року президент Петро Порошенко через соціальні мережі також звертався до українців з нагоди 96 років завершення Першої світової, згадуючи розпад імперій та багатомільйонні жертви. Також було зазначено, що цей день не є святом та «днем перемоги», в цей день згадують лише втрати. В контексті цього 5-й президент провів паралель з російсько-українською війною та заявив, що хоче її припинити [110].

Важливою складовою комеморативних практик, є безпосереднє проведення тематичних заходів стосовно Першої світової та відвідування вже встановлених монументів. До цього можна віднести і туристичну складову, яка вже була згадана.

З 27 січня по 11 травня 2016 року були проведені авторські екскурсії до виставки "Велика війна 1914-... Індивідуальний та глобальний досвід". Всього було заплановано 5 екскурсій по 60 хвилин в якій мало бути розглянуто різні теми Першої світової, від відповідальності та об'єктивності історика до розгляду військових та цивільних фотографій [5].

2018 року в Луцьку проводили екскурсію на тематику Першої світової. Така екскурсія в місті була вперше і багато жителів вперше дізналися про цю сторінку історії їхнього краю, жителі змогли побачити фото міста тих часів. Однак про Першу світову очевидно мало знають самі автори, або можливо це є помилкою журналістів, адже серед опису цієї події є речення: «У 1915 році радянські війська змушені були відступати» [32].

Не менш важливим в питанні комеморації є пошукова робота тих самих місць історії і перетворення їх на місця пам'яті. Така робота в основному проводиться руками небайдужих, які не чекають поки це зробить держава. Часто подібні ентузіасти утворюють громадські об'єднання, пов'язані спільною метою. Одним із таких є «Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять». Основною його метою є виявлення та перепоховання жертв різних історичних подій, включаючи Першу світову. Також вони

відновлюють та впорядковують меморіали цвинтарів, співпрацюють з міжнародними організаціями, збирають архівні матеріали, знімають власні фільми в тому числі на тему Першої світової [76].

Міжнародна співпраця в питанні пам'яті над важлива, адже завдяки ній можна вирішити велику кількість питань – від фінансування до ідентифікації поховань.

Додає значення цьому і участь посольств інших держав. Група закарпатських дослідників відвідала меморіали Першої світової у Словенії з залученням посольства. Саме тут серед поховань австро-угорської армії є поховання і українців. Учасники вшанували пам'ять полеглих поклавши вінок та запаливши лампадки [65].

Також в Словенії мали відкрити реконструйований пам'ятник українським воякам Першої світової. До місця пам'ятника також приїздив посол і хоча сам знак був встановлений ще в 1917 році, вже зараз він був реконструйований та збережений [90].

Окрім вшанування на міжнародному рівні в інших країнах є випадки приїзду іноземних послів до України. Посол Хорватії разом з іншими працівниками в 2017 році вшановував пам'ять воїнів Першої світової в селі Добринівці. Біля відповідного монументу були покладені квіти [39].

Характерною рисою процесу відновлення пам'ятників та меморіалів є вшанування пам'яті обох ворогуючих сторін конфлікту. Встановлені монументи та відновлені пам'ятники не обов'язково належать українцям. В Калуші в 2021 році було відновлено надмогильні пам'ятники, які належать австрійським льотчикам [25].

Окрему увагу слід приділити історичній пам'яті про Українських січових стрільці (УСС). Її слід розглянути саме в рамках історії Першої світової, а не української революції 1917-1921рр. Зазвичай Січові стрільці згадуються саме в рамках 1917-1921 рр. І. Хома присвячує свою статтю темі збереження та популяризації історичної пам'яті про діяльність української

армії 1917-1921рр. на прикладі військового формування Січових стрільців [97].

Також Січовики представлені в серії пам'ятних марок «Збройні формування Української революції 1917—1921 років», тиражем в 130 000 [24].

Безпосередньо комеморативні практики також можна розділити на вшанування пам'яті діяльності Стрільців 1914-1916рр. та 1917-1921рр. До прикладу такого розподілу наведемо декілька комеморативних практик. В Кропивницькому інженерному коледжі ЦНТУ була відкрита меморіальна дошка Січовикам в честь 100-річчя перебування в Кропивницьку стрільців з червня по жовтень 1918 року. На 100-річчя цієї дати розпочалися науково-краєзнавчі читання присвячені цій темі. Відкриття меморіальної дошки проходила в рамках «Фестивалю Соборності» та була залучена громадськість [8].

Також історико-краєзнавчий проект «Місця пам'яті Української революції 1917-1921 років» стимулював відкриття меморіальній дошці Січовикам в селі Біленьке, Запорізького району. Січовики тут вшановані саме як ті що звільняли цей край від більшовиків 1918 року. Меморіальна дошка була освячена священиком УПЦ, а пам'ять була вшанована хвилиною мовчання з покладанням квітів [89].

Пам'ять же УСС в рамках Першої світової, що є предметом цього дослідження, в основному збережена в практиках вшанування пам'яті бойовим діям. Велику роль в цьому відіграє гора Маківка, яка вже згадувалась як туристичний об'єкт. Знаменно, що практики на Маківці проходили не лише в 100-річницю, а і в подальші роки. 16 травня 2021 навколо меморіалу зібралося досить велика кількість громадян. Присутні вшанували пам'ять покладанням квітів та запалили лампадки. Також була проведена панахида за загиблими Січовиками. Пройшло громадське віче, в рамках якого була проведена паралель між героїзмом Січовиків та сучасною загрозою зі Сходу [42].

Цього ж дня в рамках відзначення 106-тої річниці перемоги на горі Маківка товариство пошуку жертв війни "Пам'ять" провела реконструкцію цього бою. Реконструкція займала пів години, учасники зобразили воїнів та було відтворено зброю тих часів [41].

Наступного 2022 року також продовжили традицію вшанування пам'яті стрільці на Маківці та була відзначена вже 107-ма річниця перемоги на військами російської імперії [40].

Не Маківкою єдиною, адже вшанування, хоч і менших масштабів відбувалося і на інших місцях битв. На горі Ключ ВО "Тризуб. ім. С. Бандери вшанували пам'ять Січовиків. Заходи проходили в рамках вшанування пам'яті біля поховання та високого хреста, як зазначається подібні практики проходять в червні щороку, лунають хвилини мовчання та проводяться панахиди за померлими [60].

Бої на горі Лисоня вшановані, окрім вже згаданого меморіалу та туристичного місця, ювілейною монетою, номіналом в 5 гривень, яка була випущена Національним банком України та накарбована 2016 року. Аверс монети зображає малий Герб України і напис Україна, геральдичний лев який спирається на скелю. Реверс – композиція військового сурмача на фоні згаданого меморіалу на горі Лисоня [2].

Політика пам'яті стосовно Українських Січових Стрільців також виявилася більш яскравою ніж Першої світової в цілому. УСС стали ледве не єдиним відображенням Першої світової в політиці пам'яті і державних документах.

В. Ющенко ще в 2010 році підписав указ «Про заходи з відзначення, всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення діяльності Українських Січових Стрільців». І хоча стрільці згадуються в першу чергу як учасники Української революції 1917-1921рр, сам указ створений з нагоди відзначення 2010 році 95-річчя битви на горі Маківка, події Першої світової. В указі зазначалося, що Кабінет Міністрів України мав у двомісячний строк розробити та затвердити план заходів на 2010 рік, організувати урочисті

заходи в місті Києві і Львові та інших населених пунктах, провести наукові конференції. Передбачався і вплив на молоде покоління, а саме в травні 2010 року на горі Маківка проведення Всеукраїнської молодіжної патріотичної акції за участю молодіжних організацій України. Активна підтримка історичних заходів, лекцій, досліджень, пошукових робіт, видання наукової літератури, створення документального фільму, випуск марки та конверта. Також указ передбачав упорядкування місць поховань та встановлення меморіалів, перейменування вулиць, робота з міжнародною спільнотою та ЗМІ.

В цілому цей указ передбачав досить значні процеси в формуванні історичної пам'яті та очевидне прагнення В. Ющенка до популяризації теми Січовиків [74].

На щастя і 100-річчя битви на горі Маківка не було забуто вже іншим президентом України П. Порошенко. Він також видав указ в 2015 році «Про заходи з відзначення діяльності Українських Січових Стрільців та 100-річчя їх перемоги на горі Маківка». Мета указу була аналогічна минулому, але завдяки акценту на горі Маківка його можна віднести до політики пам'яті стосовно і Першої світової. На цей раз вже в тижневий строк планувалося розробити план заходів які багато в чому копіювали минулий указ В. Ющенка [92].

Боротьба російської на української пам'яті про Першу світову та прагнення Кремля провадити свою політику пам'яті на території України чітко були відображені не лише в участі в відкритті чи відновленні пам'ятних місць російськими представниками. Кремль негативно відреагував на указ В. Ющенка за 2010 рік, який вже був розглянутий. На думку спікера Держдуми РФ Б. Гризлова, цей указ є не першим недружнім кроком українського президента. Під лозунгами спільної історії і об'єднання багатовіковими історичними і культурними зв'язками, а також релігійною складовою Б. Гризлов критикує рішення В. Ющенка та пропонує спільну дату на 2010 рік - 65-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні [35].

Сам факт подібних заяв зі сторони Кремля символізує про його прагнення на монополію в політиці пам'яті України та залишення в небутті, або звинуваченнях українців які воювали по іншу сторону фронту. Це в котре актуалізує питання активної політики пам'яті та комеморативних практик стосовно Першої світової, аналіз стану пам'яті в сучасній Україні. Адже лише після подібних досліджень стає зрозуміло, яким чином в Україні формувалась історична пам'ять та хто на неї впливав.

Ще однією важливою окремою темою Першої світової є пам'ять про «Талергоф». Ця тема знайшла своє місце в політиці пам'яті України, адже в 2004 році була прийнята постанова Верховної Ради про 90-річчя трагедії у концтаборі «Талергоф». Згідно з нею на державному рівні мала бути відзначена річниця трагедії у концтаборі «Талергоф», а також за участі самоврядування Чернівецької, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Закарпатської області здійснити комплекс заходів з увічнення пам'яті жертв терору проти русинів та відзначення їх участі в національно-визвольній боротьбі українського народу. Виділити кошти на впорядкування меморіалу та забезпечити висвітлення в ЗМІ [71].

1929 року в Галичі був встановлений пам'ятник жертвам табору «Талергоф» на якому і до сьогодні можна побачити імена людей, адже він досить в гарному стані. Також на пам'ятнику є напис: «Всѣмъ Русскимъ людамъ Галича во время великой войны подъ австро-угорскимъ игомъ въ Талергофѣ и другихъ тюрьмахъ за русское имя, вѣру и народность страдавшимъ и животъ свой положившимъ и первому изъ нихъ о. Николаю Винницкому доброму пастырю, великому гражданину, неустрашимому борцу-мученику, доблестному сыну Руси и єа защитнику на Вѣчную Памать, Руси на славу. Паматникъ сей воздвигнуть гражданами г. Галича въ л. б. 1929» [1].

Як зазначає В. Сурнін через стіни Талергофа пройшли більше 30 тисяч осіб, хоча ця цифра не точна. Питання постає в тому хто саме пройшов через цей табір та яким чином ця емоційна сторінка історії Першої світової

залишилася в пам'яті. Більшість жертв дійсно були представниками російського руху Галичини, однак це не значить, що українофіли не потрапляли, навіть випадково, до цього табору. Автор вважає, що ця тема обходиться істориками, які лише мимохідь про неї згадують [84].

І вже в котре забуті сторінки історії Першої світової та України стають джерелом творення пропаганди Росії, яка досить вдало використала тему Талергофа в своїй пропаганді. На сторінках російських ЗМІ можна зустріти паралелі між Талергофом і війною на Донбасі в контексті «подавлення українською владою бажання кожного вважати себе росіянином» [85].

Фундаментом збереження сучасної історичної пам'яті про Першу світову в Україні багато в чому є громадські організації та ентузіасти. 20 листопада 2019 р. в Ужгороді групою краєзнавців – ентузіастів, яким не байдужа історія рідного краю, кому важливий і дорогий свій родовід, була створена громадська організація «Центр військово-історичних досліджень «Memento bellum (Пам'ятай війну)». Головною метою нашої організації є дослідницька та пошукова робота, як в архівах та бібліотеках, так і на місцевості, направлена на відкриття маловідомих сторінок регіональної військової історії нашого закарпатського краю.

Ю. Фатула, як один із найбільших ентузіастів цієї організації, надав власну особисту відповідь стосовно стану пам'яті про Першу світову в сучасній Україні. На його думку за час незалежної України тема Першої світової війни, на жаль, не була затребувана і реанімована у науково-дослідницькому аспекті навчальних закладів. Вона почала активно розвиватися як діяльність ентузіастів-одиначок або громадських організацій, які об'єднували вже групу таких ентузіастів. На жаль, не створена державна програма з пошуку та упорядкування військово-меморіальних об'єктів Першої світової війни. Ця тема знаходиться зазраз, фактично, в початковому, зародковому стані. Такі висновки власне просліджуються і в ході дослідження. Стосовно меморіалів Ю. Фатула відзначає, що військові меморіали і поховання ПСВ – наша спільна Європейська історична

спадщина, яка об'єднує і інтегрує наше суспільство в Європейський простір. А тема Першої світової війни однозначно має перспективи, незважаючи навіть на те, що на перший план виходять питання нашої сучасної війни (Додаток Б).

2.3. Перша світова в кіно, музиці, літературі

Цікаві історичні сюжети, персоналії та драми війни завжди привертали до себе увагу творців художніх та документальних фільмів і серіалів. Показником популярності такого кіно є велика кількість відвідувачів кінотеатру, великі касові збори, участь відомих акторів та становлення деяких фільмів як культових в історії кіномистецтва.

Очевидно, що сюжети Першої світової також не були осторонь в створенні фільмів. Досить закономірно, адже так звана Велика війна була першою, яка практично повністю фільмувалася кінокамерою. Кіно було повсюдно, камера використовувалася в розвідці, в тилу пропаганда переходила на екрани. Фільми про Першу світову одразу почали з'являтися в абсолютно різних жанрах. А режисери зазначали, що навіть жодного разу не будучи в окопах вони були віч-на-віч з жахливою реальністю, спостерігали сцени жахів та знівечених солдатів через плівку камери [111].

На думку Френка Дж. Ветта Перша світова війна була для кіно, як Громадянська війна в США для фотографії. Велика війна яка славилася своїм науковим та технологічним прогресом вплинула і на створення фільмів, проектор став зброєю, а кінотеатр – полем бою. Ще на момент ведення війни стало зрозуміло який вплив на публіку можуть створювати фільми [119].

Найбільш впізнаваним та відомим фільмом про Першу світову стала стрічка Льюїса Майлстоуна – На Західному фронті без змін, 1930го року. Цей фільм отримав відзнаку «Найкращий фільм 1930 року» та до сьогодні є

культовим [114]. В світовій кіноіндустрії Перша Світова знайшла своє відображення в десятках робіт режисерів та грі відомих акторів. В питанні історичної пам'яті в сучасній Україні, слід розглянути – чи знімалися фільми про Першу світову та на які сюжети війни, або ж чи виходили в прокат/телепоказ/інтернет озвучені українською мовою закордонні фільми.

Фільм «1917» режисера Сема Мендеса з виходом в Україні привернув увагу любителів кіно, О. Чорний, кінорежисер та медіа-художник, зазначає що йому довелося дивитися фільм у вщерть заповненому залі і на власні очі переконатися, що картина справляє враження на глядачів. На його думку українські глядачі не знайомі із світовою спадщиною кіно про Першу світову, а окремо взяті фільми-шедеври привертають увагу лише фахівців та кіно-любителів. В часи СРСР не було відзнято вагомих фільмів про цю війну тому вона стала забутою і в українському кінематографі [96].

Не зважаючи на це українські студії озвучення та дубляжу намагалися надати іноземним фільмам українського звучання. Відомий документальний фільм «Вони не постаріють» перекладався студією «НеЗупиняйПродакшн» та зараз легко знаходиться на різних інтернет сайтах [10].

Деякі кіно-сайти навіть створюють окремі добірки фільмів та серіалів про Першу світову війну з українським озвученням. Одним із таких сайтів є UASerials який зібрав добірку досить відомих іноземних фільмів [118].

Завдяки подібним сайтам можна знайти які саме студії чи проекти займалися перекладом/озвученням цих фільмів. Пашендаль: Останній бій – канадський історичний фільм драма про Третю Іпрську битву був перекладений ТРК Київ [63].

Вже згадуваний фільм «На західному фронті без змін» 1930го також отримав українське звучання завдяки аматорській студії «Омікрон», що важливо озвучено українською було 20 вересня 2014 року, тобто майже на сторіччя початку війни [117].

Версія «На західному фронті без змін» 2022го року, яка вийшла на Netflix, також отримала українську локалізацію на цьому сайті, цим

займалася студія «Так Треба Продакшн». Дата оригінального релізу та релізу з українською локалізацією одна, 28 жовтня 2022го року [64].

В січні 2013 року на телеканалі НТН в українському озвученні вийшов фільм «Червоний барон». На самому каналі він транслювався о 23:30, хоча велика кількість контенту транслювалася на каналі НТН російською, фільм вийшов українською і до сьогодні є в відритому доступі на різних сайтах [95].

Незважаючи на порушення хронологічних меж даного дослідження, не можна оминати і український фільм про Першу світову. «Поза межами болю» 1989 року є екранізацією однойменної повісті О. Турянського, який був знятий кіностудією Укртелефільм. Фільм знятий в темних кольорах розповідає про один із емоційних моментів війни та виживання в ній. До сьогодні його можна знайти на просторах інтернету в YouTube [68].

Ще однією складовою відео контенту сучасного світу стали YouTube ролики, особливу нішу серед яких займає пізнавальний контент. З початком повномасштабного вторгнення Росії, популярність до такого контенту українською мовою значно зросла. Особливо це стосується роликів на історичну тематику. Люди все частіше цікавляться історією України, в тому числі задля руйнування історичних міфів, які були роками нав'язані.

Очевидно, що такий вид контенту не є повністю об'єктивним, а автори можуть взагалі не мати вищої історичної освіти. Але кількість залучення глядачів до перегляду таких матеріалів показує попит на цю тему в суспільстві. Автори створюючи той чи інший ролик акцентують уваги на певній історичній темі, а глядачі кількістю переглядів дають зрозуміти актуальність для них цієї теми.

Отже слід брати до уваги, наявність таких відео та кількість переглядів на них.

Завдяки сайту «Маніфест» досить легко визначити рейтинг україномовних ютуб-каналів на історичну тематику. Так як важливість охоплення грає вагому роль в питанні актуальності теми, слід розглянути

канали які мають більше 150 000 тисяч підписників. Рейтинг сайту «Маніфест» пропонує 9 таких популярних історичних ютуб-каналів [113].

Одразу стає зрозуміло, що жоден з них не направлений виключно на тематику Першої світової, як наприклад ютуб-канал із США The Great War який повністю їй присвячений [122].

На частині україномовних історичних каналів присутні ролики в яких лише побіжно розглядаються події Першої світової і в більшості ці ролики вийшли вже після 2021 року. Канал WAS: Популярна історія має серед інших окремий ролик про винаходи Першої світової який вийшов в 2021 році [123]. На каналі Історія Без Міфів вже одразу декілька роликів які в основному стосуються східного фронту [124]. В цілому український історичний ютуб має більше тисячі роликів на різні тематики, в великій масі представляючи історію ХХ ст. серед яких Перша світова очевидно пасе задніх та не користується великою популярністю серед творців контенту. Окремі епізоди згадуються в інших роликах, зокрема про Українську революцію, але повноцінні та окремі відео про перебіг Першої світової є великою рідкістю. В свою чергу російськомовний ютуб, який активно споживався та споживається українською аудиторією до сьогодні наповнений великою масою відео про Першу світову та навіть окремими блоками «лекцій».

YouTube все більше витіснив перегляд телевізору. За даними опитувань близько 54% українців найчастіше споживають відео контент саме з нього [94]. Особливо на це вплинули часи пандемії в період якої український YouTube зріс на 35-45% в підписниках [101]. Ці дані підкреслюють важливість YouTube як платформи яка також може впливати на формування історичної пам'яті шляхом споживання історичного контенту в ньому. Цей ресурс в великій мірі недооцінений в сучасному розгляді питання історичної пам'яті.

Окрему нішу займають музичні гурти та пісні присвячені Першій світовій. Тема висвітлення воєнних тематик в піснях різного жанру є досить розповсюдженим явищем. Таким чином автори досить часто вказують на

свою симпатію до теми чи намагаються пережити певні епізоди через музику. В світовій музиці тема Першої світової не залишилась осторонь, навпаки має досить велику увагу серед тематичних гуртів. Особливо в цьому сенсі відзначилися метал-групи та рок-групи. Найяскравішим прикладом стала презентація нового альбому Sabaton – The Great War. Шведські музиканти, які в основному створюють пісні на військовій тематиці присвятили окремий альбом пісням присвяченим Першій світовій та досить символічно, що альбом має 11 пісень. Самі пісні були присвячені різним епізодам Великої війни [115].

Українська музика подібного жанру є не такою популярною, а її тема взагалі не досліджена. Зазвичай про наявність схожих тематичних гуртів знають невелике коло поціновувачів та фанатів.

Незважаючи на це Україна також має гурти які присвячують пісні Першій світовій, та навіть повністю створюють музику лише пов'язану з темою Першої світової. Гурт «1914» є найбільш яскравим прикладом цього. Цей український гурт не просто створює музику про Першу світову, він повністю присвятив свою творчість цій війні. Сцена та самі виконавці одягнуті в костюми тих часів, навіть мікрофон оформлений під гвинтівку. В великому інтерв'ю Дмитро Кумар досить обширно описує творчість «1914», сам автор любитель історії та історичних знахідок. Автор почав писати пісні про Першу світову, ще задовго до створення «1914», але переломним став саме 2014 рік, коли і був оформлений сам гурт, з ідеєю про Першу світову. Також Дмитро Кумар відвідував місця пам'яті в Франції, в цілому гурт досить глибоко занурений в тематику Великої війни, виступає на різного роду фестивалях. Але варто зауважити, що популярність гурту не висока, часто виконавці вимушені самостійно оплачувати навіть дорогу на концерт [19].

При згадці Першої світової на думку часто приходять художні твори про ці події. Наукові та художні доробки є досить важливою частиною історичної пам'яті. В цьому випадку слід звертати увагу на масовість видань

та наявність книг в магазинах. Вагома наукова праця дійсно зберігає пам'ять про історичні події, особливо коли охоплює великі масиви документів які зникають, але не менш вагомим є великі тиражі цієї книги, адже лише так вона може актуалізувати пам'ять в великої кількості громадян. В наукових працях вже досить добре розглянуто історіографію цього періоду, тому немає сенсу копіювати вже наявні тексти. Лише узагальнюючи треба зауважити, що як і в інших питаннях комеморації 2014 рік підвищив науковий інтерес та саме на цей рік припадає велика кількість наукових доробок. (Велика війна)

Не розглянутою ж є тема наявності літератури на полицях українських книгарень, які в сучасних умовах мають власні сайти з продажу книг. Саме магазини книг є одними з найбільших популяризаторів літератури та саме до них звертаються любителі читання при виборі паперових книг.

Завдяки сучасним технологіям можна скласти перелік найбільш відвідуваних інтернет-магазинів. Такий перелік з онлайн книгарень був складений станом на грудень 2022 року. З нього можна виявити популярні серед читачів інтернет-магазини та проаналізувати їх вміст на тематику Першої світової [3].

Книгарня «Уакабоо» по запиті Перша світова війна пропонує одразу 43 книги різними мовами серед яких значної частини немає в наявності. Серед пропонованих книг є ті які напряму не присвячені подіям Першої світової, але побіжно охоплюють її [121].

Книгарня «Є» не має окремого пошукового запити на тематику Першої світової, але в її наявності також близько 20 книг і наукових і художніх присвячені Першій світовій [30].

Меншу кількість книг можна знайти в магазинах і інших видавництвах, але аналізуючи в цілому, слід зазначити, що книги про Першу світову досить легко знайти в асортименті саме в онлайн магазинах, хоча часто вони не є в наявності.

Значення таких книг для українського суспільства і його пам'яті досить влучно описують слова О. Андрієвського в передмові до українського

видання Е. Юнгера «Вогонь і кров»: «Роман «В сталевих грозах» був ідеальною книжкою, яку можна було покласти в рюкзак, вирушаючи на фронт у складі добровольчого батальйону в 2014-му році. Зрештою я так і зробив, як і багато моїх однолітків. «Вогонь і кров» - це та книга, яку можна буде читати в холодних окопах Донбасу в році дві тисячі вісімнадцять.» [102].

Видання книг про Першу світову це не лише наукові дослідження чи комерційна складова, в першу чергу це нагадування про ті події. Війни, століття початку якої, припало на початок війни вже сучасної. Війни в якій проростали перші пагони відновлення Української державності, за яку через сто років ми продовжуємо боротися.

В дослідженні питання історичної пам'яті в практичній площині, одним з найефективніших методів виступає опитування. Виходячи з теми нашого дослідження в такому опитуванні слід залучити учнів старшої школи 10-11 класів. Саме в 10 класі учні на початку навчального року розглядають тему Але в разі залучення саме школярів опитування було б менш об'єктивним, адже учні лише нещодавно вивчали тему Першої світової. Тому опитування було запропоноване громадянам які вже завершили школу та не мають історичної освіти. Саме таким чином можна проілюструвати стан історичної пам'яті опитуваних.

Вже сформованого опитувальника на цю тему, не було розроблено науковцями раніше, тому варто запропонувати власний варіант ключових питань:

1. Яка історична подія перша приходить вам на думку ?
2. Пригадайте епізоди Першої світової війни, які ви пам'ятаєте ?
3. Який епізод Першої світової війни вас найбільше вразив ? (учень
4. Пригадайте історичних особистостей часів Першої світової війни.
5. Напишіть три слова з якими у вас асоціюється Перша світова ?
6. Який день є днем пам'яті Першої світової ?

Перед самими питаннями важливо зауважити на дотримання академічної доброчесності та не використання сторонніх джерел інформації.

В сучасних умовах війни, заради дотримання безпеки, опитування було проведено в онлайн форматі за допомогою гугл-форми. Це значно зменшує об'єктивність дослідження, адже неможливо буде точно визначити чи використовував опитуваний сторонні джерела інформації при наданні відповіді.

Прийняти участь в опитуванні зголосилося 60 осіб різного віку та статі. Середній вік учасників склав 21-22 роки. Перше питання опитування – «яка історична подія перша приходить вам на думку ?» стало не вдалим, адже досить часто його плутали з питанням Першої світової та одразу вказували події цієї війни, отже заради об'єктивності воно не взяте до аналізу.

Друге питання – «Пригадайте епізоди Першої світової війни, які ви пам'ятаєте ?» вже дало можливість сформувати певну картину основних подій які найчастіше приходять на думку при згадці Першої світової.

«Схема 3.1.»

На це питання були надані досить різні відповіді, часто згадані лише один раз, тому до графіку було долучено ті що згадані три і більше разів.

Найчастіше 17 разів було вказано вбивство Франца Фердинанда , при цьому люди досить часто називали одразу декілька подій, або нуль. Саме відповідей – «не пам'ятаю» було 14. Також часто згадувані – Брусиловський прорив, Галицька битва та початок війни.

Наступне питання – «Який епізод Першої світової війни вас найбільше вразив?» дало можливість побачити настільки пам'ять про Першу світову була переплетена з іншими подіями, адже в окремих випадках почали

з'являтися відповіді які не стосуються Першої світової, наприклад блокада Ленінграда, злука УНР і ЗУНР, Степан Бандера та інші.

«Схема 3.2.»

Однак більшість відповідей все ж стосувалися теми опитування, хоча і тут велика кількість відповідей – «не пам'ятаю». Найбільш згадуваним епізодом який закріпився в пам'яті та вразив стало використання хімічної зброї. Така відповідь в певній мірі може вважатися очевидною, адже ця тема є найбільш емоційною та вражаючою. При цьому до рейтингу часто згадуваних знову увійшла Галицька битва.

Плутанину в подіях та накладання пам'яті про інші події на тему Першої світової, ще більше підтвердилося в питанні – «Пригадайте історичних особистостей часів Першої світової війни.»

В цьому випадку часто згадувалися персоналії які хоч і були свідками Першої світової, але все ж отримали славу завдяки зовсім іншим подіям, до прикладу Гітлер і Мусоліні. Однак більш цікавими стали згадки Отто фон Бісмарка який помер задовго до початку війни, але все ж також в деяких випадках став асоціюватися з нею.

Велику частину відповідей знову зайняли відповіді – «не пам’ятаю», однак найбільш згадуваним став Франц Фердинанд, як і у випадку з другим питанням. Також до рейтингу ввійшли Микола II та Вільгельм II, Кость Левицький же ввійшов в трійку найбільш згадуваних обійшовши Брусилова та Вільгельма II. Велику частину відповідей зайняли українські діячі більшість з яких все ж були пов’язані з іншими історичними подіями та очевидно пам’ять про них накралась і на Першу світову.

Такі відповіді учасників очевидно є результатом шкільного курсу історії, в якому Микола II, Франц Фердинанд, Брусилов та Левицький є часто згадувані.

Слова які асоціюються в людей з Першою світовою в основному характерні для опису слова «війна». Часто згадуваними стали слова – голод, холод, смерть, кров, біль, несправедливість, катастрофа. Часто були згадані і досить характерні для Першої світової слова - траншеї, окопи, хімічна зброя, Антанта.

Питання дня пам’яті в свою чергу показало результати не чіткої політики пам’яті України стосовно цього дня, адже лише 28 учасників з 60

відповіли 11 листопада, при цьому деякі з них вагалися при відповіді. 27 учасників не змогли написати жодної дати, а в поодиноких випадках взагалі зазначалося 8 травня та 31 або 1 вересня.

Таким чином результати опитування показали, відсутність у великої частини опитуваних навіть базових знань про Першу світову. Однак слід визнати, що інша половина учасників все ж змогли надати відповіді на питання. В ході опитування також виникала проблема в небажанні проходження питань через начеб то їхню складність, тому відповідей – «не знаю», «не пам'ятаю» могло бути значно більше «Додаток А».

Висновки до другого розділу

Була проаналізована основні місця пам'яті про Першу світову війну в Україні. Розглянуто стан пам'ятників та меморіалів, їхнє значення в суспільстві.

На основі цього можна зробити висновок, що в Україні знаходиться велика кількість місць історії Першої світової, не всі з них можна назвати місцями пам'яті, а деякі з них є взагалі забутими. При цьому частина місць пам'яті мають туристичний потенціал, але слабо в ньому задіяні.

Комеморативні практики здійснюються в основному на ініціативі небайдужих. Державна політика пам'яті обмежилася прийняттями деяких пам'ятних дат в межах одного року. Також було розглянуто пам'ять про УСС в рамках Першої світової. Стрільці мають найзнаковіші місця пам'яті серед всієї Першої світової, хоча пам'ять про них часто пов'язана з революційними подіями, а не Першою світовою

Проаналізовано пам'ять про Першу світову на популярному рівні. Україна практично не займається випуском фільмів присвячених Першій світовій, але завдяки студіям озвучування є змога переглянути велику кількість іноземних фільмів українською. Незважаючи на це, пам'ять про Першу світову присутня в музиці та видавництві книг.

Розділ 3. ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Формування історичної пам'яті в старшій школі

До питання історичної пам'яті та шкільної освіти звертали увагу велика кількість науковців, які в своїх статтях намагалися аналізувати систему шкільної історичної освіти в контексті історичної пам'яті та політики пам'яті.

Особливо це постає актуальним в умовах війни з ворогом, яка відбувається і на освітньому рівні, коли ворог намагається нав'язати нам свій варіант історії. Л. Чупрій вважає, що політика держави стосовно освіти має принципове значення зі створення нових підручників та посібників з урахуванням думок та зауважень науковців і зарубіжного досвіду. На його думку середня та вища освіта є важливим ретранслятором знань про минуле та модератором історичної пам'яті майбутнього покоління українців. Підручники з історії являють собою надважливий чинник формування історичної пам'яті, а отже виступають його вагомим джерелом в середній та старшій школі. Однак підручники пройшли певний шлях свого розвитку протягом незалежності та потребуються подальшого вдосконалення та нових поглядів на минуле. Окрім цього дослідник зазначає, що важливим в формуванні історичної пам'яті молодого покоління є проведення позакласних заходів, які будуть спрямовані на розвиток краєзнавства і туризму серед школярів та студентів [99].

Про важливість шкільних підручників в формуванні української історичної пам'яті також зазначає І. Гирич. Він показує етапи творення підручників з історії в різних країнах та Україні цитуючи фразу О. фон Бісмарка, яка стосувалася об'єднання німецьких держав навколо Пруссії - «війну виграв німецький вчитель» [15].

О. Удод також приводить багато прикладів значущості історичної освіти в формуванні історичної пам'яті, шкільна історична освіта створює зв'язок між історичною наукою і суспільством. Автор наводить важливі в цьому значенні цитати, того ж О. фон Бісмарка, П. Валері, П.Ж. де Пінхейро, які в своїх висловлюваннях визначали велику роль історичної освіти на суспільні маси, від значущості ролі вчителя в військових перемогах, бачення історії як найнебезпечнішого продукту, що робить нації злими та зухвалими до крайніх позицій – відмови вивчення історії в школах. На думку О. Удода шкільний підручник має надзвичайно вагомий вплив на суспільну історичну свідомість, а сам підручник не здатні замінити інші засоби масової комунікації в питанні само ідентифікації населення [91].

І. Мартинчук також наголошує на важливість підручника з історії як чинника формування історичної пам'яті в школі. Автор виділяє три покоління шкільних підручників з історії часів незалежності та зауважує, що кожен з них має свої риси, пріоритети та недоліки. В цьому процесі важливе залучення українських фахівців до співробітництва з європейськими колегами задля реформування системи шкільної освіти та питання створення нової європейської концепції шкільного підручника історії України. Слушним є твердження, що шкільний підручник з історії має сприяти формуванню історичної свідомості української нації, а отже і історичної пам'яті [34].

Підручник з історії дійсно виступає головним джерелом формування історичної пам'яті в старшій школі, але важливо, що не лише уроки історії формують історичну пам'ять. Т. Видайчук в своїй статті висвітлює питання формування історичної пам'яті в учнів старших класів засобами підручників української мови та намагається обґрунтувати важливість введення до підручників української мови додаткових матеріалів які допоможуть в формуванні історичної пам'яті старших школярів. Було проведено повноцінне експрес-анкетування школярів віком 16-17 років, які вивчали українську мову за різними підручниками, а питання були про обставини та

час виникнення української літературної мови. Анкетування показало, що наявний в підручниках матеріал недостатній для формування в учнів уявлень про тяглість української мови та недостатньо представлені матеріали які б виховували культуру історичної пам'яті. Це дослідження розширює наші горизонти про формування історичної пам'яті старших школярів не обмежуючи їх лише підручником з історії, а і важливістю аналізу інших підручників в яких може бути висвітлено сюжети Першої світової [12].

Як слушно зазначає І. Селищева, повернення історичної пам'яті та відродження забутих сторінок історії є досі актуальним для українського суспільства. В сучасному українському суспільстві посилена увага до проблем історичної пам'яті в контексті шкільного підручника. Також автор посилаючись на досліджені матеріали вказує, що роль історичної освіти має полягати в формуванні у молодого покоління цілісного образу історичного минулого, що допоможе молодій людині ідентифікувати себе до національної спільноти [79].

Історична шкільна освіта є базою в отримванні знань з історії для молодого покоління. Сьогодні говорячи про різні типи пам'ятей та світосприйняття старшого і молодшого покоління має приходити на думку шкільна освіта яку вони пройшли.

Саме шкільний курс часто залишається єдиним джерелом з якого доросла людина отримала дійсно історичні знання. Шкільний курс і є тим самим містком в утворенні колективного договору спільної історичної пам'яті. Переносячи індивідуальну пам'ять та сімейні спогади кожного учня в загальний історичний процес, показуючи що ця історія є спільною для них ми створюємо ту саму національну історичну пам'ять.

В цьому ключі важливо розуміти якими саме інструментами володіє школа для формування спільного історичного минулого. В першу чергу, як висновок з вище проаналізованих праць дослідників, слід виділити шкільний підручник. Саме він виступає фундаментом, саме він є основним джерелом знань, загально прийнятою формулою яка затверджена МОН України. Не

менш важливою при цьому є роль вчителя та методів якими він користується при вивченні теми, адже вчитель виступає в ролі провідника знань для учнів.

Оцінити результати шкільного впливу на історичну пам'ять можна завдяки опитуванню через декілька років після вивчення курсу історії. Провівши опитування серед незацікавлених в оцінках молодих людей можна отримати досить об'єктивний варіант того як історична пам'ять про Першу світову була закладена при вивченні її в шкільні роки.

3.2. Аналіз шкільних підручників

З попереднього аналізу стає цілком зрозуміло, що шкільний підручник є головним джерелом формування історичної пам'яті школярів. Тому варто проаналізувати шкільні підручники на зміст тем Першої світової, визначити питання які найбільш акцентовані, кількість тексту ілюстрацій та схематичного матеріалу. До уваги слід взяти саме підручники останніх років які найбільше презентують сучасне висвітлення Першої світової, та визначити, якщо такі наявні, зміни протягом останніх років.

Традиційно Перша світова відображена в курсі історії 10го класу та відповідно до навчальних програм розміщених на сайті МОН відриває цей курс. В вступній частині розкриваються питання та поняття які вкрай необхідні для вивчення вже самої Великої війни, вони підготовлюють учня до першого розділу який і присвячений цій війні. Згідно програми учень має осягнути ключові події першої світової, ознайомитися з її учасниками та головне – місце в ній України.

В цілому аналізуючи програму з історії України за 10 клас, можна зробити висновок, що тематика Першої світової розкривається досить детально в питанні саме історії українських земель та звертає увагу на досить складні та локальні теми.

Всесвітня історія в 10 класі також починається з передумови Першої світової, безпосередньо самої війни та подальшої революції. Порівняно з

курсом історії України тут війна не розкрита так детально, але і не могла бути розкрита, адже охоплює велику географію війни та кількість країн. Приділяється увага ключовим питанням та поняттям. Але велика увага привертається подіям Російської революції, західний же фронт в програмі не так детально акцентований [56].

Чітких критеріїв по аналізу шкільних підручників на предмет формування історичної пам'яті на ту чи іншу тему не існує, науковці обмежуються лише констатуванням факту – шкільний підручник головне джерело історичної пам'яті школярів. Тому для якісного аналізу слід запропонувати базові критерії виходячи з позиції емоційної прив'язки, обсягу та структурованості матеріалу :

- Кількість параграфів (зміст параграфу та чому він присвячений)
- Кількість ілюстрацій (що саме зображено, та на чому зроблений найбільший акцент)
- Які завдання пропонують автори підручнику до параграфів? (яким чином ці завдання можуть допомогти сформувати історичну пам'ять)
- Висновки до теми Першої світової (наявність узагальнюючого уроку, його зміст та висновок про війну)

О. Реєнт та О. Малій в своєму підручнику 2010 року, репрезентували Першу світову лише з другого розділу, а перший розділ був повністю присвячений подіям початку ХХ ст. до 1914 року. Цей перший розділ був поділений на 8 параграфів та показував в якому становищу та в вирі яких подій знаходилась Україна в складі двох імперій.

Другий розділ безпосередньо присвячений Україні в роки Першої світової війни. Він має 4 параграфи та підсумково-узагальнюючий урок. Перший параграф ставить на меті розкрити «українське питання» напередодні війни, наступний – воєнні дії на території України в 1914-1917 рр. Далі розглядаються економічні та політичні кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях та в цьому ж параграфі життя на фронті і в тилу. Останній

параграф судячи з назви завершує перший, а саме зміни в «українському питанні»

Всього весь розділ має 28 ілюстрацій разом з фото, 3 схеми та 1 карту. Більшість ілюстрацій це реальні фото подій Першої світової, а також фото українських діячів цього часу, таких як – Дмитро Донцов, Кость Левицький.

Автори пропонують поміж інших питання – чому Перша світова війна стала справжньою трагедією для українського народу? У чому полягав трагізм Першої світової війни для українського народу. Висловіть власне бачення значення воєн у житті суспільства. Акцентуючи увагу в таких емоційних питаннях на власну думку учня та його внутрішнє переживання цієї теми.

Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Україна в роки Першої світової війни» складається з різнорівневих завдань для учнів, без використання ілюстрацій чи карт без яких важко уявити якісне засвоєння матеріалу стосовно тем будь-якої війни, а в випадку Першої світової – війни на багатьох фронтах, різних географічних регіонах та країнах [77].

Підручник Ф. Турченко також 2010 року, як і минулий розглядає Україну в Першій світовій з другого розділу, присвячуючи перший розділ подіям 1900-1913 рр. Цей підручник є профільного рівня, тому кількість матеріалу в ньому досить велика. Передвоєнний розділ має 22 параграфи та близько 100 сторінок. Україна в Першій світовій займає 7 параграфів разом з підсумковим уроком.

Розділ присвячений Першій світовій має 15 ілюстрацій та 3 карти, при цьому зовсім відсутні схеми та таблиці. Як і в минулому підручнику основна маса ілюстрацій це фото подій того часу.

Автори пропонують на початку теми творче завдання – Наближала чи віддаляла Перша світова війна перспективу відродження Української держави? Це та інші питання нап'язані з «українським питанням» та відродженням державності. В кінці параграфів присутні уривки з документів, підсумки та узагальнення.

Підсумково-узагальнюючий урок не містить в собі виключно завдань, в ньому сформовано основні тези та висновки стосовно Першої світової війни та України. В кінці запропоновано 12 відкритих питань присвячених всій війні в контексті України. Також коротка хронологія подій Східного фронту і умовні скорочення [88].

В підручниках історії України 2018 року Перша світова вже є першим розділом в 10му класі. Процеси 1900-1914 років висвітлюються в 9му класі. Підручник М. Мудрого Історія: України і світ є інтегрованим, рівню стандарт. Отже розглядаються події Першої світової одночасно в усьому світі та паралельно в Україні.

Першій світовій присвячено всього 5 параграфів, в першому з них йде фактично пригадування переддень світової війни, обсяг матеріалу є досить малим.

Розділ, незважаючи на невелику кількість сторінок має 26 ілюстрацій, 2 діаграми та 5 карт. Ілюстрації традиційно, це фото та незначна кількість плакатів тих часів. Автор намагався поєднати ключові події західного та східного фронту, виділив та представив карти бойових дій та основних битв. В підручнику присутні уривки документів, також використано QR-коди.

Важливим вмістом підручника є рубрика «Погляд сучасника/Погляд історика». В колонці «погляд сучасника», подаються свідчення людей які жили в той час, від їхнього обличчя, що викликає окреме зацікавлення та емоції. Автор часто дає завдання з картами, прив'язуючи безпосередньо текст і події в ньому до карти, продовжуючи формувати просторову компетенцію.

Мінусом підручника можна вважати відсутність окремого узагальнюючого уроку, який би містив додатковий матеріал, що мав узагальнити і зробити висновки про Першу світову, або різнорівневі завдання, які б допомогли закріпити в пам'яті матеріал [36].

Серед профільних підручників досить цікаво поданий матеріал в підручнику В. Власова 2018 року. Розділ Україна в роки Першої світової

війни поділений на 8 параграфів, однак всі вони подаються попарно, а також в них входить два практичних заняття.

Зміст параграфів насичений ілюстраціями в яких переважають фото, також під кожен частину війни підібрана відповідна карта, яка за кольоровою гамою подібна на карти ЗНО, а отже краще підходить до підготовки.

Автор будує стрічки часу в яких відзначені головні події Східного фронту, також подані свідчення тих часів, досить багато питань є відкритими та проблемними. Кожна ілюстрація має чіткий та розлогий підпис.

В цілому підручник є найбільш розлогим серед інших та виправдовує свій профільний рівень. Однак бойові дії в підручнику описані одразу за всі роки війни, без розподілу на 1914-1915 і 1916-1917 роки, що може ускладнити вивчення їх за підручником [13].

Такий розподіл за роками наведений в підручнику Н. Сорочинська, О. Гісем всесвітня історія 10 клас за 2018 рік. Тут Перша світова займає традиційно перший розділ в об'ємі 3 параграфів і практичного заняття.

Параграфи чітко поділені на події 1914р, 1915-1916рр, 1917-1918рр, що дозволяє більш логічно і послідовно прослідкувати всі події не заплутавшись в роках. Однак в параграфі досить мало ілюстрацій порівняно з іншими підручниками, практично всю сторінку займає текст та декілька карт. Серед плюсів можна виділити наявність дат в кінці кожного параграфу [82].

3.3 Аналіз уроків історії на тему Першої світової війни

Сучасні технології в освіті значно допомагають в роботі вчителя. Завдяки сайтам з методичними матеріалами вчитель може знайти конспекти уроків та завдань до кожного предмету. Такі сайти, як «На Урок», зберігають десятки конспектів створених вчителями практиками, які реалізуються на уроках історії. Завдяки аналізу таких конспектів можна з'ясувати, як в практичній площині реалізовані уроки на тему Першої світової в старшій школі. Визначити яку мету ставлять перед собою вчителі та які завдання

використовують в процесі її досягнення. Аналіз цього матеріалу допоможе з'ясувати, яким саме чином формується історична пам'ять за шкільною партою чи під час дистанційних уроків в сучасних умовах [51].

При аналізі уроків особливу увагу слід приділити, яку виховну мету ставлять вчителі на свій урок, що саме в неї закладають. Адже процес виховання є ключовим в формуванні історичної пам'яті та ставленні до тієї чи іншої історичної події.

Вчитель історії К. Українська в своєму конспекті уроку на тему: Україна в геополітичних планах країн напередодні Першої світової війни, ставить комплексну дидактичну мету, а саме навчальну, розвивальну та виховну. Суттю навчальної мети є дати уявлення про основні поняття теми Першої світової, визначити яким було становище населення та основних політиків до війни та охарактеризувати діяльність ГУР, СБУ та УСС. Розвиваючою метою є вміння працювати з джерелами, самостійне складання таблиць, робота з картою. Виховна мета – виховувати почуття патріотизму, порозуміння між народами на основі досвіду історії та непримиренне ставлення до війни. Автор конспекту обирає тип уроку: урок формування і відпрацювання, знань, умінь та навичок. На початку уроку вчитель пропонує гру «Мікрофон», використовує презентацію, активно залучає документи та карти. В ході уроку використовується «рольова гра» та об'єднання в групи, проблемно-діалогічний метод, метод «прес», метод «вільна думка», «відкритий мікрофон» та самоперевірку за комп'ютером [52].

В цій же темі – Україна в геополітичних планах країн напередодні Першої світової війни, вчитель О. Морощук в своїй розробці уроку пропонує в навчальній меті ознайомитися з територіальними зазіханнями на українські землі з боку інших держав, та проаналізувати діяльність ГУР, СБУ, ЗРУ. Розвивати в учнях вміння встановлювати причино-наслідкові зв'язки, працювати з документами та робити висновки. Виховна мета досить коротка, а саме виховувати інтерес до історичного минулого Батьківщини.

Автор обирає комбінований тип уроку. В ході уроку проводиться робота з термінами та поняттями, робота з картою та підручником. Вчитель активно використовує розповідь та роботу з словником [54].

В. Мушалюк також пропонує свою розробку уроку на тему Україна в геополітичних планах країн Антанти і Центральних держав. Навчальною метою уроку також є розкриття територіальних претензій на українські землі та ставлення політичних сил до війни. Розвиваюча мета – продовження роботи з історичними картами, документами та фотодокументами. Виховна мета, як і в минулому прикладі, досить проста - продовження роботи над вихованням почуття поваги і гордості за український народ і його діячів.

Тип уроку: комбінований. На початку уроку використано бліцопитування, залучаються карти та документи. Автор не використовує велику кількість методів, зосереджуючи увагу на текстовому наповненні розробки уроку [53].

Переходячи до наступної теми слід зауважити, що урок на тему Україна в геополітичних планах країн Антанти і Центральних держав містить в собі досить багато інформації, яку досить важко охопити за весь урок, вчителі часто проводять урок схожим на лекцію і лише в деяких розробках вчитель використовує різноманітні інтерактивні методи залучаючи учнів до постійної роботи.

Традиційно наступні декілька уроків, або один, присвячені бойовим діям на території України.

В. Мушалюк надає розробку і наступного уроку на тему – Воєнні дії на території України в роки Першої світової війни. Навчальна мета - розкриття ролі Галицької битви, з'ясування особливостей окупації та депортації в цей час, характеристика значення Брусилівського прориву та умов життя населення під час війни. Розвиваюча – продовження роботи з картами, документами та таблицями. Виховна мета копією мету минулого уроку, тобто автор не намагається запропонувати нову виховну мету до іншої теми, зберігаючи єдину мету на весь розділ про Першу світову [55].

С. Токарюк пропонує розробку на досить довгу тему – Воєнні дії на території України у 1914 році. Захоплення російськими військами Східної Галичини та Північної Буковини. Автор не розділяє мету на навчальну, розвивальну і виховну, ставлячи загальну мету уроку : характеристика та наслідки бойових дій 1914 р. на території України, з'ясувати обставини захоплення російськими військами Галичини та Північної Буковини, розкрити суть політики на окупованих землях, розвивати навички дослідницької та самостійної роботи, а з виховної частини лише - сприяти національно-патріотичному вихованню.

Автор обирає тип уроку засвоєння нових знань, проводить актуалізацію опорних знань за допомогою опитування. На уроці використовується карта, що є досить важливим в цій темі, також робота з документами та таблицею. Систематизація та узагальнення знань проходять в вигляді історичного диктанту [49].

А. Дигідь в своїй розробці уроку пропонує охопити тему – Воєнні дії на території України в 1914—1917 рр. Не розділяючи мету на триєдину, автор ставить наступну мету уроку – пояснити події 1914-1916 рр. на українських землях, особливості російської окупації, характеристика участі УСС у бойових діях, пояснити ключові терміни, виховною складовою мети виступають - зацікавленість до історії, та виховання патріотичних настроїв.

Пропонується комбінований типу уроку. Перевірка домашнього завдання проходить в вигляді історичного диктанту та фронтального опитування. Вчитель протягом уроку ставить перед учнями проблемне питання, залучає презентацію та роботу з картою. Серед цікавого, учням надається історична задача, яка досить рідко зустрічається в розробках уроків, але допоможе учням надовго задуматися над питанням і краще його запам'ятати. Закріплення нових знань проходить за допомогою гри «дуель». В цілому вчитель використав цікаві та інтерактивні методи, які доцільні в 10 класі та дав можливість учням обміркувати проблемні питання [46].

Підсумовуючи тему Першої світової вчителі пропонують досить інтерактивні розробки уроків. Великого значення в темі історичної пам'яті набирають уроки з краєзнавчим змістом, які допомагають на місцевих прикладах привернути уваги учнів та створити у них більше відчуття приналежності до цієї історії.

О. Галабут пропонує тему уроку – Події Першої світової війни: на скрижалях історії, сторінках поезії, на крилах стрілецьких пісень. За мету ставиться – повторити та узагальнити вивчене, розвиток вміння аналізувати, висловлювати свою точку зору, виховувати почуття патріотизму, відданості своїй справі та наполегливості.

Вчитель пропонує урок-дослідження який буде інтегрований з уроком зарубіжної літератури, а також запрошено дослідника історії села в якому проходить цей урок. Урок починається з історичної розминки, використовується презентація та картки. Також на урок було принесено старі фото Львова, показана презентація «Галицькі перші леді», використовується музичний супровід та рольова гра. Наприкінці, метод «ромашка Блума» [45].

М. Цибульська розробила конспект уроку-гри на тему – Узагальнення і систематизація до розділу Перша світова війна. Вчитель ставить на меті повторити та закріпити набуті знання з розділу Першої світової, розвивати вже сформовані на попередніх уроках вміння та навички. Виховною складовою мети є формування позитивного емоційно-особистісного ставлення учнів до події історії України та спонукання учнів до подальшого вивчення історії.

На початку уроку вчитель пояснює учням правила гри на надає критерії оцінювання кожного етапу. Використовуються тестові завдання та групова робота, опрацювання історичних документів, карти, портретами особистостей, складання кросвордів. Представлена історична задача [48].

Серед уроків всесвітньої історії також можна знайти цікаві розробки уроків на теми Першої світової. Г. Якимів в темі Військові кампанії 1917-1918 рр. ставить на урок триєдину мету, освітня - пояснити вплив на хід війни вступу в неї США та початку революції в Росії, розвивати вміння

пояснювати історичні факти, простежувати причино-наслідкові зв'язки. Виховна ж мета уроку – сприяння усвідомлення неприпустимості війни, як способу вирішення державних суперечок.

На початку уроку вчитель пропонує проблемну задачу, а також таблицю «товстих» та «тонких» запитань, після чого учні переглядають відео матеріал та працюють з текстом підручника при заповненні таблиці [50].

М. Попович пропонує урок на досить незвичну тему, а саме - Технічні вдосконалення в роки Першої світової війни. Новітня тактика і стратегія ведення бойових дій. Вплив розвитку воєнної техніки на наступні покоління.

На меті цього уроку є систематизація і узагальнення матеріалу з теми Першої світової та розглянути нові засоби ведення війни. Вчитель використовує проблемні питання, метод «Шерлок Холмс», роботу з відео джерелами, гру «найрозумніший», а на домашнє завдання пропонує написати есе та скласти кросворд [47].

Висновки до третього розділу

На основі наукової літератури було проаналізовано формування історичної пам'яті в школі. Науковці сходяться на думці, що підручник з історії є основним джерелом формування історичної пам'яті.

На основі цього було проаналізовано шкільні підручники з історії. В аналіз було взято підручники останніх років. Також для кращої об'єктивності було взято підручники різних авторів та рівень стандарту і профільний рівень. Виходячи з аналізу можна зробити висновок, що сучасна програма та підручники досить швидко охоплюють питання Першої світової практично не спираючись на краєзнавчі питання.

Також було проаналізовано і порівняно розробки уроків вчителів практиків на тему Першої світової. На основі аналізу стає очевидним висновок, що вчителі досить рідко звертають увагу на виховну мету уроку та значення Першої світової в українській історії, та рідко залучають краєзнавчі питання і сімейні спогади учнів.

ВИСНОВКИ

Виходячи з поставленої мети дослідження – з'ясувати стан історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні (1991-2021 рр.) та її місце в шкільному курсі історії було визначено основні завдання.

Першочерговим завданням було на основі наукової літератури визначити поняття «історична пам'ять». Задля визначення цього поняття спочатку було розглянуто саме поняття «пам'яті» з точки зору психології – тобто здатності живих систем фіксувати факти взаємодії з середовищем, зберігати результати цієї взаємодії у формі досвіду і використання в поведінці. Після цього розглянуто поняття «історична пам'ять» в наукових працях та на їх основі обране найбільш влучне тлумачення – здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. На основі цього можна зробити висновок про схожість цих понять які є ключовими в дослідженні. Також задля повноцінного розуміння феномену історичної пам'яті, було проаналізовано поняття колективна пам'ять, індивідуальна пам'ять, місця пам'яті, політика пам'яті та комеморативні практики. Було встановлено зв'язки між ними і поняттям історичної пам'яті.

Визначивши ключові поняття, наступним кроком стало аналіз історіографії на тему історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні. Проаналізовано наукові доробки українських та зарубіжних дослідників. Основними стали напрацювання в вигляді статей в яких автори намагалися охопити досить великий проміжок часу жертвуючи великою кількістю джерел які оминалися. Більшість дослідників розглядали історичну пам'ять одразу від закінчення війни, а на сьогоднішній день припадало досить невелика кількість тексту. На основі цього можна зробити висновок про малодослідженість даної теми та її актуальність. Особливо це стосується залучення різних джерел на які зазвичай не звертають уваги, а також розгляду цього питання в

контексті шкільного курсу історії. Дослідники також проводять паралелі між російською та польською пам'яттю. Аналізуючи російські праці на цю тему слід зазначати про досить сильну політичну заангажованість та використання відверто пропагандистських висловів, цей факт підіймає актуальність повноцінного розгляду даної теми.

В ході дослідження важливим було встановити, що саме є джерелом історичної пам'яті. На основі праці науковців було розроблено список основних джерел. Основою роботи стали такі джерела, як пам'ятники, меморіали, кіно, музика. Також залучено державні документи, шкільні підручники, матеріали уроків.

На основі цього було проаналізовано стан історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні (1991-2021 рр.). Окремо було розглянуто стан пам'ятників, меморіалів та кладовищ в туристичній сфері України, цей матеріал був включений в окрему статтю, яка була представлена на Дніпровських історичних читаннях. Зроблено висновки, що стан місць пам'яті, незважаючи на прибирання та часткове відновлення маршрутів є незадовільний, а деякі залишаються місцем історії, а не пам'яті. В туристичних маршрутах місця пам'яті є лише невеликою складовою і в одиничних випадках весь маршрут присвячений Першій світовій війні.

Розглянуто які пам'ятники були встановлені в сучасній Україні та висвітлення цього в пресі. В наступному етапі більш детально було розкрито питання комеморативних практик. Проаналізовано державні документи стосовно увіковічення пам'яті, а також підняття цього питання на державному рівні. На сьогодні в Україні досі не існує чіткої програми політики пам'яті Першої світової, а ті документи які є присвячені лише круглим датам та окремим сторінкам Першої світової. Прослідковано втручання, в політику пам'яті України, російських кіл які намагалися нав'язати власну політику пам'яті та встановити спільні пам'ятні дати. Українці воювали по обидва боки фронту, тому російська політика пам'яті була спрямована на забуття українців які не були частиною російської

імперської армії. Навіть в умовах незалежності Україна потерпала від цього впливу, адже не чинила власної чіткої політики пам'яті.

Також було проаналізовано пам'ять про Українських січових стрільців та «Талергоф». На основі аналізу можна зробити висновок, що тема УСС щільно переплітається з темою Української революції, це досить щільно проглядається в наявних комеморативних практиках які можна розділити на дві частини. «Талергоф» через свою непопулярність як теми та відсутності переосмислення на державному рівні також став предметом маніпуляції пам'яті.

Практично не розглянутою в науковій літературі є питання пам'яті та популярного простору: фільмів, інтернет роликів, музики та літератури. В Україні на сьогодні не існує масштабних проєктів по створенню фільмів про Першу світову, обмежуючись аматорськими фільмами та озвученням студіями зарубіжних фільмів. Творці історичних роликів також досить рідко створюють відео про Першу світову, яких є досить мало порівняно з іншими темами. В площині літератури було розглянуто в першу чергу видання та продаж книг, адже саме він популяризує та актуалізує цю тему. Найпопулярніші книжкові магазини мають в своєму асортименті досить різноманітні книги з Першої світової, але досить часто їх немає в наявності навіть в інтернет магазині.

Важливою частиною дослідження стало питання історичної пам'яті про Першу світову та шкільного курсу історії. Було проаналізовано формування історичної пам'яті в школі. Науковці сходяться на думці, що підручник з історії є основним джерелом формування історичної пам'яті, однак важливо дослідити і досвід вчителів та їхні розробки уроків.

На основі цього було проаналізовано шкільні підручники з історії. В аналіз було взято підручники останніх років. Також для кращої об'єктивності було взято підручники різних авторів та рівень стандарту і профільний рівень.

Виходячи з аналізу можна зробити висновок, що сучасна програма та підручники досить швидко охоплюють питання Першої світової практично не спираючись на краєзнавчі питання.

Було проаналізовано урок історії України та всесвітньої історії різних вчителів. Вчителі практики при розробці уроків досить часто нехтують виховною метою та не залучають краєзнавчі матеріали.

Було розроблено опитування в якому прийняли участь 60 людей з середнім віком 21-22 роки. Опитування ставило за мету проаналізувати стан історичної пам'яті серед українців які не здобували вищої освіти на історичних спеціальностях. Результати дослідження показали не високий рівень знань про Першу світову та плутанину в пам'яті. В ході пригадування подій Першої світової, учасники згадували в тому числі і події які не стосуються Першої світової. Також велика кількість учасників не знають дати пам'яті про Першу світову, а в окремих випадках згадували зовсім інші дати, наприклад – 8 травня. Це є результатом не чіткої політики пам'яті стосовно Першої світової та відсутності чіткої програми пам'яті.

Підсумовуючи, тема Першої світової війни була протягом довго часу забутою та далекою сторінкою історії. Перебуваючи в різних історичних умовах, Україна на державному рівні почала втрачати пам'ять про одну з найжахливіших трагедій минулого століття. Очевидним є висновок, що Першу світову затьмарили теми Українською революції з якою вона переплетена та Другої світової яка довго відзначалася як свято в політиці пам'яті. До сьогодні ці дві теми є одними з найактуальніших та дискусійних, Перша світова з не менш важкими моментами має дискусії лише в тісних наукових колах. Століття початку війни також було перекрите початком вже сучасної війни в Україні. На державному рівні можна було актуалізувати тематику Першої світової, навпаки скориставшись тим чим вона була затьмарена. Особливо це стосується 2014 та 2018 року, коли військова література та паралелі окопної війни могли стати поштовхом до комеморативних практик. Ще однією причиною, чому Першу світову не слід

забувати та залишати пам'ять про неї історикам є політика пам'яті Кремля, який вдало користується забутими та не актуалізованими темами історії створюючи власну політику пам'яті в Україні та просуваючи пропагандистські штампи. Українська земля заплатила високу ціну за участь в цій війні, українці розділені в лавах інших держав мали воювати на своїй землі один проти одного в найбільш кривавому який бачила тоді історія конфлікту. Перша світова потребує переосмислення в першу чергу на щаблі пам'яті, потребує власної детальної програми пам'яті. Місця історії які зникають в пустках потребують стати місцями пам'яті. Україна не має залишати, такі не популярні теми, адже пам'ять яку ми не збережемо нам створить ворожа пропаганда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Талергоф»: забутий геноцид галичан URL: <https://galychyna.if.ua/article/talergof-zabutiy-genotsid-galichan/> (дата звернення 24.09.2023)
2. 100-річчя боїв легіону Українських січових стрільців на горі Лисоня (монета). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/100-%D1%80%D1%96%D1%87%D1%87%D1%8F_%D0%B1%D0%BE%D1%97%D0%B2_%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%83_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85_%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%86%D1%96%D0%B2_%D0%BD%D0%B0_%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96_%D0%9B%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BD%D1%8F_\(%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0\)#%D0%90%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81](https://uk.wikipedia.org/wiki/100-%D1%80%D1%96%D1%87%D1%87%D1%8F_%D0%B1%D0%BE%D1%97%D0%B2_%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%83_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%81%D1%96%D1%87%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85_%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%86%D1%96%D0%B2_%D0%BD%D0%B0_%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96_%D0%9B%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BD%D1%8F_(%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0)#%D0%90%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81) (дата звернення 24.09.2023)
3. 15 кращих книжкових інтернет-магазинів України. URL: <https://torgsoft.ua/articles/stati/internet-magazyny-knyg/> (дата звернення 24.09.2023)
4. 70 світових лідерів відзначили у Парижі століття закінчення Першої світової війни. URL: https://lb.ua/world/2018/11/11/412126_70_mirovih_liderov_otmetili_parizhe.html (дата звернення 24.09.2023)
5. Авторські екскурсії до виставки "Велика війна 1914-... Індивідуальний та глобальний досвід". URL: <https://www.lvivcenter.org/excursion/great-war-excursions/> (дата звернення 24.09.2023)
6. Артюх В.О. Що таке історична пам'ять? *Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм : матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції*. 2013. С. 3-9.

7. Білобровець О. Перша світова війна в історичній пам'яті України і Польщі: зміна підходів та дискурсу. *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*. 2021. Вип. 9. С. 25-42.
8. В пам'ять про Січових стрільців, в пам'ять про історію коледжу. URL: <http://www.kntu.kr.ua/?view=article&id=290> (дата звернення 24.09.2023)
9. В Ужгороді занепадає пам'ятник жертвам Першої світової війни. URL: <http://rionews.com.ua/mixed/all/now/n1419815730> (дата звернення 24.09.2023)
10. В Україні перекладають документальний фільм про Першу світову війну. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/04/9/157308/> (дата звернення 24.09.2023)
11. Варій М. Й. Загальна психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид. Київ, 2009. 1007 с.
12. Видайчук Т.Л. Формування історичної пам'яті в учнів старших класів засобами підручників української мови. *Проблеми сучасного підручника*. 2017. Вип. 19. С. 47-57.
13. Власов В. С. Історія України (профільний рівень) : підруч. для 10-го кл. Київ, 2018. 304 с.
14. Гирич І. Історична і колективна пам'ять: що це? URL: <https://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html> (дата звернення 24.09.2023)
15. Гирич І. Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта. URL: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory.html> (дата звернення 24.09.2023)
16. Городня Н. Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск. Трансформації історичної пам'яті*. 2018. С. 28-33.
17. Денисенко Г. Денисенко О. Культурна спадщина про Першу світову війну у формуванні історичної пам'яті в сучасній Україні.

Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2015. Вип. 20. С. 372-381.

18. День пам'яті полеглих 11 листопада. URL: https://zaxid.net/den_pamyati_polegih_11_listopada_n1528878 (дата звернення 24.09.2023)

19. Дмитро Кумар («1914»): В Україні пісні про війну – це пародія на «Любе». URL: <https://karabas.live/dmitro-kumar-1914-v-ukrayini-pisni-pro-vijnu-tse-parodiya-na-lyube/> (дата звернення 24.09.2023)

20. ДОТи у Богрівці включають у туристичний маршрут "Слідами Першої світової війни" URL: <https://kurs.if.ua/history/doty-u-bogrivczi-vklyuchat-u-turystychnyj-marshrut-slidamy-pershoyi-svitovoyi-vijny/> (дата звернення 03.04.2023)

21. За Збручем. URL: <https://zz.te.ua/u-ternopoli-vidkryly-pamyatnyk-najmolodshomu-bijtsyu-svitovyh-vojen/> (дата звернення 24.09.2023)

22. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2006-2007. №15. С. 855-862.

23. Зберегти пам'ять. Прикарпатець уклав фотодовідник про поховання вояків Першої світової війни URL: <https://suspihne.media/90062-zberegiti-pamat-prikarpatec-uklav-fotodovidnik-pro-pohovanna-voakiv-perso-i-svitovoi-vijni/> (дата звернення 03.04.2023)

24. Знаки поштової оплати України 2021. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B8_%D0%BF%D0%BE%D1%88%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B8_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_2021 (дата звернення 24.09.2023)

25. Калушани відновили надмогильні пам'ятники загиблим в Луці австрійським льотчикам. URL: <http://www.kalushfm.com.ua/news/kalush-ta-kaluskiy-rayon/kalushani-vidnovili-nadmohilni-pamyatniki-zahiblim-v-lutsi-avstriyskim-lotchikam-foto> (дата звернення 24.09.2023)
26. Карти Google URL: <https://www.google.com/maps/search/+%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B0+%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D1%96%D0%B9+%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9/@48.2862652,21.4612536,6z?hl=uk-UK&entry=ttu> (дата звернення 24.09.2023)
27. Карти Google URL: <https://www.google.com/maps/search/+%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA+%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D1%96%D0%B9+%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9/@48.7375004,23.988109,6z/data=!3m1!4b1?hl=uk-UK&entry=ttu> (дата звернення 24.09.2023)
28. Киридон А. Питання історичної пам'яті та комеморативні практики. *Історична пам'ять*. 2020. № 1(42). С. 7-19.
29. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991-2015pp.). *Україна-Європа-Світ*. 2015. Вип. 15. С. 244-250.
30. Книгарня "Є". URL: https://book-ye.com.ua/catalog/vijskova-istoriya/?PAGEN_1=3 (дата звернення 24.09.2023)
31. Лисоня – місце героїчної слави. URL: <https://otiumportal.com/lysonia-mistse-heroichnoi-slavy> (дата звернення 24.09.2023)
32. Луцьк у Першій світовій війні. URL: <https://www.volyn24.com/news/110128-luck-u-pershij-svitovij-vijni-video> (дата звернення 24.09.2023)

33. Магалецький А. Історична пам'ять про першу світову війну в Україні: компаративний аналіз. *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*. 2023. Вип. 12. С. 67-81.
34. Мартинчук І. Концепція шкільного підручника з історії: пошуки і досягнення. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. С. 286-290.
35. Москва знову вирішила повчити Україну історії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/7/4594247/> (дата звернення 24.09.2023)
36. Мудрий М. М. Історія: Україна і світ : підруч. для 10-го кл. Київ, 2018. 288 с.
37. На Волині відкривають пам'ятник герою Першої світової. URL: https://www.volynnews.com/news/society/na_volyni_vidkryyut_pamyatnyk_heroyu_pershoyi_svitovoyi/ (дата звернення 24.09.2023)
38. На гору Маківка URL: <https://karpatium.com.ua/pokhody-karpatamy/na-horu-makivka> (дата звернення 03.04.2023)
39. На Заставнівщині посол Хорватії в Україні, вшанував пам'ять загиблих воїнів-земляків у Першій Світовій війні. URL: <https://bukinfo.com.ua/oblasna-vlada/arhive-93008> (дата звернення 24.09.2023)
40. На Львівщині вшанували пам'ять Українських січових стрільців. URL: <https://lvivoblrada.gov.ua/news/na-lvivshchini-vshanuvali-pamyat-ukrajinskih-sichovih-strilciv> (дата звернення 24.09.2023)
41. На Львівщині реконструювали події бою Українських січових стрільців на горі Маківка. URL: <https://susplne.media/130983-na-lvivsini-rekonstruuvali-podii-bou-ukrainskih-sicovih-strilciv-na-gori-makivka/> (дата звернення 24.09.2023)

42. На Маківці вшанували воїнів січового стрілецтва полеглих у боротьбі за волю України. URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=59046> (дата звернення 24.09.2023)
43. На Прикарпатті впорядкували військовий цвинтар часів Першої світової війни URL: <https://suspilne.media/287781-na-prikarpatti-vporadkuvali-vijskovij-cvintar-casiv-persoiv-svitovoi-vijni/> (дата звернення 03.04.2023)
44. На Тернопільщині розчистили австрійський бункер. URL: <https://zbruc.eu/node/106355> (дата звернення 03.04.2023)
45. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/persha-svitova-viyna-na-skrizhalyah-istori-storinkah-poezi-na-krilah-strileckih-pisen-284872.html> (дата звернення 24.09.2023)
46. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/rozrobka-uroku-z-istori-ukra-ni-u-10-klasi-na-temu-voenni-di-na-teriori-ukra-ni-v-1914-1917rr-321645.html> (дата звернення 24.09.2023)
47. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-tehnicnivdoskonalennya-v-roki-persho-svitovo-viyni-novitnya-taktika-i-strategiya-vedennya-boyovih-diy-vpliv-rozvitku-voenno-tehniki-na-nastupni-pokolinnya-144318.html> (дата звернення 24.09.2023)
48. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-uzagalnennya-i-sistemizaci-do-rozdilu-persha-svitova-viyna-244602.html> (дата звернення 24.09.2023)
49. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-voenni-di-na-teritori-ukra-ni-u-1914-roci-boyoviy-shlyah-ukra-nskih-sichovih-strilciv-uss-186599.html> (дата звернення 24.09.2023)
50. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-z-vsesvitno-istori-viyskovi-kampani-1917-1918rr-189781.html> (дата звернення 24.09.2023)
51. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/> (дата звернення 24.09.2023)

52. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/ukra-na-v-geopolitichnih-planah-kra-n-naperedodni-persho-svitovo-viyni-339710.html>
(дата звернення 24.09.2023)
53. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/ukra-na-v-geopolitichnih-planah-kra-n-antanti-i-centralnih-derzhav-urok-167967.html>
(дата звернення 24.09.2023)
54. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/urok-ukra-na-v-geopolitichnih-planah-kra-n-antanti-i-centralnih-derzhav-247114.html> (дата звернення 24.09.2023)
55. На Урок. URL: <https://naurok.com.ua/voenni-di-na-teritori-ukra-ni-v-roki-persho-svitovo-viyni-urok-170714.html> (дата звернення 24.09.2023)
56. Навчальні програми для 10-11 класів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення 24.09.2023)
57. Новий туристичний маршрут: бункери Першої світової війни відновлюють на Тернопільщині URL: https://www.youtube.com/watch?v=BChqiCq0cgM&ab_channel=24%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB (дата звернення 03.04.2023)
58. Нора П. Теперішнє , нація, пам'ять. Київ, 2014. 272 с.
59. Орлова Т. Публічна історія як складова «м'якої сили» у сучасному суспільстві: з досвіду Австралії. *Український історичний журнал*. 2021. №5. С. 165-174.
60. Пам'яті героїв УСС. URL: <http://banderivets.org.ua/pam-yati-geroyiv-uss.html?page=0%2C0%2C0%2C0%2C1> (дата звернення 24.09.2023)
61. Пам'ятник воїнам Першої світової війни звели в Синевирській Полянці на Закарпатті. URL: <https://suspilne.media/50469-pamatnik-voinam-persoi-svitovoi-vijni-zveli-v-sinevirskij-polani-na-zakarpatti/>
(дата звернення 24.09.2023)

62. Пам'ятник воїнам Першої світової війни під Жидичином внесуть до системи охорони пам'яток. URL: <https://rayon.in.ua/news/461857-pamyatnik-voinam-pershoi-svitovoi-viyni-pid-zhidichinom-vnesut-do-sistemi-okhoroni-pamyatok> (дата звернення 24.09.2023)
63. Пашендаль: Останній бій. URL: <https://uaserials.pro/7155-pashendal-ostanniy-biy.html> (дата звернення 24.09.2023)
64. Перелік україномовного вмісту на Netflix. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B2%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%83_%D0%BD%D0%B0_Netflix (дата звернення 24.09.2023)
65. Перша українська делегація в церкві Святого Духа. URL: <https://m.day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/persha-ukrayinska-delehatsiya-v-tserkvi-svyatoho-dukha> (дата звернення 24.09.2023)
66. Під Говерлою притулився австрійський військовий цвинтар часів Першої світової війни URL: <http://rakhiv-mr.gov.ua/pid-hoverloyu-pryulyvsya-avstrijskyj-vijskovyj-tsvyntar-chasiv-pershoji-svitovoji-vijny-foto/> (дата звернення 03.04.2023)
67. Пішохідні маршрути в Карпатах URL: <https://vpohid.com.ua/routes/?catid=18&start=40&limit=20> (дата звернення 03.04.2023)
68. Поза межами болю (1989) [Екранізація повісті О. Турянського] URL: <https://ukrland.in.ua/archives/2014> (дата звернення 24.09.2023)
69. Половинчак Ю. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 2. С. 94-100.

70. Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/> (дата звернення 24.09.2023)
71. Про 90-річчя трагедії у концтаборі "Талергоф". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2084-IV#Text> (дата звернення 24.09.2023)
72. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/184-19#Text> (дата звернення 24.09.2023)
73. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2018 році. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2287-19#Text> (дата звернення 24.09.2023)
74. Про заходи з відзначення, всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення діяльності Українських Січових Стрільців. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2010#Text> (дата звернення 24.09.2023)
75. Про перелік пам'ятних дат і ювілеїв у 2014 році, заходи з відзначення та проведення яких потребують висвітлення державними засобами масової інформації. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr_47603-13#Text (дата звернення 24.09.2023)
76. Про товариство "Пам'ять". URL: https://memoria.com.ua/about_memoria/ (дата звернення 24.09.2023)
77. Реєнт О., Малій О. Історія України : підруч. для 10-го кл. Київ, 2010. 242 с.
78. Російська громада хоче проводити у Львові не лише Дні Росії, а й тижні і навіть місяці. URL: https://vgolos.ua/news/rosijska-gromada-hoche-provodyty-u-lvovi-ne-lyshe-dni-rosiyi-a-j-tyzhni-i-navit-misyatsi_11511.html (дата звернення 24.09.2023)
79. Селищева І.А. Історична пам'ять у контексті історичної освіти. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. №1. С. 222-230.

80. Скубій І. В. Туристичний потенціал місць історичної пам'яті в Україні. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2017. Вип. 188. С. 162-169.
81. Солошенко В.В. Колективна пам'ять про Першу світову війну - складова перетворень у країнах Східної Європи (на прикладі України та Росії). *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2(8). С. 121-132.
82. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 10-го кл. Тернопіль, 2018. 256 с.
83. Суперечка довкола «Миколаївської фортеці» URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/fortetsya-lviv-persha-svitova-viyna/31106284.html> (дата звернення 03.04.2023)
84. Сурнін В.Б. Терезин і Талергоф – табори смерті першої світової війни. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2014. Вип. 1(32). С.79-89.
85. Талергоф — забытый геноцид руських. URL: <https://regnum.ru/article/3398001> (дата звернення 24.09.2023)
86. Тернопільські сокільці розчистили бункер часів Першої світової війни URL: https://www.youtube.com/watch?v=GlexL6fUjLE&ab_channel=%D0%92%D0%9E%C2%AB%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0%C2%BB (дата звернення 03.04.2023)
87. Туристичні маршрути по Цуманській пуші URL: <http://knpp.com.ua/article/routes> (дата звернення 03.04.2023)
88. Турченко Ф. Г. Історія України : підруч. для 10-го кл. Київ, 2010. 302 с.
89. У с. Біленьке увічнено братерство січових стрільців та вільних козаків. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/40622/u-s.-bilenke-uvichneno-braterstvo-sichovih-striltsiv-ta-vilnih-kozakiv.html> (дата звернення 24.09.2023)

90. У Словенії відкривають реконструйований пам'ятник українським воїнам часів Першої світової війни, - посольство. URL: https://censor.net/ua/photo_news/3261576/u_sloveniyyi_vidkryyut_rekonstruyio_vanyyi_pamyatnyk_ukrayinskym_voynam_chasiv_pershoyi_svitovoyi_viyiny (дата звернення 24.09.2023)

91. Удод О.А. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2013. №8. С. 8-13.

92. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №228/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2282015-18870> (дата звернення 24.09.2023)

93. Україна відзначатиме 100-річчя Першої світової війни. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/5150460755d74/> (дата звернення 24.09.2023)

94. Українці частіше дивляться YouTube, ніж телебачення. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3317432-ukrainci-castise-divlatsa-youtube-niz-telebacenna.html#:~:text=%D0%92%20%D1%82%D0%BE%D0%B9%20%D1%87%D0%B0%D1%81%2054%25%20%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85,%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B0%D1%85%20%D1%82%D0%B0%2024%25%20%D0%B2%20%D0%BC%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%85> (дата звернення 24.09.2023)

95. Фільм "Червоний барон". URL: <https://ntn.ua/uk/video/announces/2013/01/08/9358> (дата звернення 24.09.2023)

96. Фільм "1917" та непроговорена травма України. URL: <https://matrix-info.com/film-1917-ta-neprogovorena-travma-ukrayiny/> (дата звернення 24.09.2023)

97. Хома. І. Я. Збереження та популяризація історичної пам'яті про діяльність української армії 1917–1921 рр. (на прикладі військового

формування Січових стрільців). *Historical and Cultural Studies*. 2014. №1. С. 107-111.

98. Чекаленко Л. Д. Публічна історія: виклики ХХІ століття: монографія. Київ, 2021. 272 с.

99. Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті. *Політичний менеджмент*. 2011. Вип. 4. С. 18-26.

100. Шевченко В. В. Велика війна 1914-1918рр. і Україна: Історична пам'ять та комеморація. Проблема всесвітньої історії. 2019. № 2(8). С. 133-139.

101. Що найчастіше дивляться українці на YouTube в часи пандемії. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2021/03/24/244329/> (дата звернення 24.09.2023)

102. Юнгер Е. Вогонь і Кров. Київ, 2019. 328 с.

103. Як у світі відзначатимуть 100-ту річницю початку Першої світової війни. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/4/132525/view_comments/ (дата звернення 24.09.2023)

104. Буркут И. Первая мировая война в исторической памяти галичан и буковинцев. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pervaya-mirovaya-voyna-v-istoricheskoy-pamyati-galichan-i-bukovintsev/viewer> (дата звернення 24.09.2023)

105. Новости и события Российского исторического общества. URL: <https://historyrussia.org/sobytiya/sergej-naryshkin-vozlozhil-venok-k-obelisku-pavshim-v-mirovoj-vojne-1914-1918-godov-2.html> (дата звернення 24.09.2023) (30)

106. Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де., Винок М. Франция-память. СПб, 1999. 328 с.

107. Первая мировая война: историографические мифы и историческая память. кол. моногр. Кн.1. Москва., 2014. 250 с.

108. Сегодня в России и Украине отмечают День памяти жертв Первой мировой войны. URL: <https://focus.ua/ukraine/277554> (дата звернення 24.09.2023)
109. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва, 2007. 328 с.
110. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/petroporoshenko/photos/a.474415552692842.1073741828.474409562693441/533014760166254/?type=1> (дата звернення 24.09.2023)
111. FILM; How the First World War Changed Movies Forever. URL: <https://www.nytimes.com/2000/11/19/movies/film-how-the-first-world-war-changed-movies-forever.html> (дата звернення 24.09.2023)
112. Le mémorial de Verdun : « le mémorial des combattants » URL: <https://www.cairn.info/revue-guerres-mondiales-et-conflits-contemporains-2009-3-page-13.htm> (дата звернення 03.04.2023)
113. Manifest. URL: <https://manifest.in.ua/rt/history/> (дата звернення 24.09.2023)
114. The 10 most powerful films about The First World War. URL: <https://faroutmagazine.co.uk/10-poignant-films-about-first-world-war/> (дата звернення 24.09.2023)
115. The Great War: гурт Sabaton презентував новий альбом URL: <https://life.informator.press/the-great-war-hurt-sabaton-presentuvav-novyy-al-bom/> (дата звернення 24.09.2023)
116. Tours & Travel to the 1914-1918 Battlefields URL: <http://www.greatwar.co.uk/trip-info/tour-battlefields.htm> (дата звернення 03.04.2023)
117. UA Team. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/UA_Team#%D0%A1%D1%82%D1%83%D0%B4%D1%96%D1%8F_%C2%AB%D0%9E%D0%BC%D1%96%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%BD%C2%BB (дата звернення 24.09.2023)

118. UASerials. URL: <https://uasericals.pro/collections/21> (дата звернення 24.09.2023)
119. World War I in Film. URL: <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199791279/obo-9780199791279-0170.xml> (дата звернення 24.09.2023)
120. WWI TOUR: WAR TO END ALL WARS URL: <https://stephenambrosetours.com/tour/wwi-tour/> (дата звернення 03.04.2023)
121. Yakaboo. URL: <https://www.yakaboo.ua/knigi/biografii-i-memuary/vojna-shpionazh/pervaja-mirovaja-vojna.html> (дата звернення 24.09.2023)
122. Youtube. The Great War. URL: <https://www.youtube.com/@TheGreatWar/featured> (дата звернення 24.09.2023)
123. Youtube. WAS: Популярна історія. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCReA6NV7ITl3m9PHybLD9sg> (дата звернення 24.09.2023)
124. Youtube. Історія Без Міфів. URL: <https://www.youtube.com/@IstoriyaBezMifiv/videos> (дата звернення 24.09.2023)

ДОДАТКИ

Додаток А. Опитування «Пам'ять про Першу світову». Результати:

URL:

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1eKSgw3gyOrlOqgV8xUVfUyLDTggtUvV4o70flGm2JDY/edit#gid=1693648590> (дата звернення 30.10.2023)

Додаток Б. З особистого архіву Кіреєва О.І. Лист відповідь Юрія Фатули «Центр військово-історичних досліджень Memento Bellum».

Додаток В.

